

સાહિત્ય વાચનમાળા.

ભાગ ૧ લો.

(ઇંગ્લિશ ધારણ ૪ માં)

પ્રયોજક :

પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ.

બી. એ. એમ. ટી. સી. ડી.

૧૨૫૪૧

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૪૧

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા-૧-

વિષય મેરઠ : ૮૪૩ : ૩ : ૨,

૪ ઇલાકાના ઠેળવણી ખાતા તરફથી પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર]

સાહિત્ય વાચનમાળા.

ભાગ ૧ લો.

(અંગ્રેજી ધોરણ ૪ થા માટે)

પ્રયોજક :

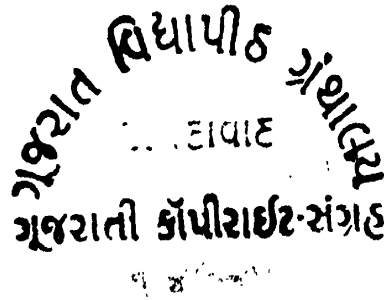
પ્રીતમરાય ત્રજરાય દેસાઈ,

બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

કિંમત. રૂ. ૦-૭-૦

All Rights Reserved By Publisher.
4rth Edition. 1929.

**Printed by Mulchand Trikamlal at the Surya Prakash P
Pankore Naka, Ahmedabad, and Published by Popatlal Maga,
Manager, The Gujarat Oriental Book Depot, Richey Road, Ahmed:**

ઉપોદ્ધાત.

—o—

સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલી હિંદુસ્તાનની ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષા ત્રીજી પ્રાચીન છે. તેનું સાહિત્ય લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષથી ખેડાવા લાગ્યું છે. જરૂર સાહિત્યલંકારમાં વિવિધતા છે. પરદેશી તેમજ સ્વદેશી અભ્યાસી-તાને તે લંકારથી અસંતોષ થતો નથી, અને બંગાળી, મરાઠી, વગેરે મીઠા ભાષાઓને મુકાબલે ઉચ્ચ પદ લાગી નથી.

“ગુજરાતી પુરી કે અધુરી,” એ વિષે કાંઈ વેળા વિવાદ સાંભળવામાં આવે છે. કહેવત છે કે યથા રાજા તથા પ્રજા । (જેવો રાજા તેવી ૧). યથા ગુરુસ્તથા શિષ્યઃ । (જેવો ગુરુ તેવો શિષ્ય). એમજ વાય કે યથા માષકસ્તથા માષા । જેવો બોક્ષનાર તેવી બોક્ષી. શામળ દાદિક કવિઓ, પોતાના મનમાં વિવિધ વિચાર બોક્ષતાં, ગુજરાતી અધુરી છે એવું જણીને અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જુના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવો પ્રગટાવ્યો કે તેમનું કહેલું ભાષામાં આદ્યું.

એક વિષયમાં તો બધી ભાષાઓ અધુરી છે. માણસની ટુંકી સમજણમાં નહિ આવે એવી વાતો, એટલે ઈશ્વર વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરીએ, તો બધી ભાષાઓ અધુરી છે. ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ કે, કે લોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાજ તેમની ભાષામાં જોવાય છે. જે લોક મૂઢ તો વાચા તેમના જેવીજ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે, હું સુધાર વાંસલા વિંઝણાનો વાંક કહાડે; ભાષાનો દોષ ઠરાવનાર કાંઈ વેળા એવો હોય છે. જે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં અંગ્રેજી ભાષાનું અને તેની સાથે અંગ્રેજી વિદ્યાનું કંઈ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધુરી જેવી લાગતી હોય; કેમકે અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે; એમાં વાંક પાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. x x x અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના ૧૫ એવું ધારતા દેખાય છે, કે પોતે તો માના દૂધની સાથે ગુજરાતી

ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યા છે અને અંગ્રેજી શીખ્યા છે, માટે સાક્ષાત્ દ્વિભાષી બની ગયા, તો પછી ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વાસ્તે કરવો? પણ પર-ભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આયાસ અધિક છે. શામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમાં જુઓ; ટુંકે ટુંકે આયાસનાં પ્રમાણ દેખાય છે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ. હા, x શણગારેલી પણ દેખાય.

ગુજરાતી,—આર્યકુલની,—સંસ્કૃતની પુત્રી,—ધણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી ! તેને કાણ કદી અધમ કહે ?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેજો ! જુના અંત લગી એની વાણીમાં સદ્-વિદ્યા, સદ્જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હોજો, અને પ્રભુ કર્તા, માતા, શોધક એનું વખાણ સદા સુણાવજો.” (રેવરન્ડ જેસફ ટેલર)

* સ્વભાષાના પ્રેમને માટે ગુજરાતીઓ ભોજ રાજના સમયથી (લગભગ ઇ. સ. ૧૦૧૦ થી ૧૦૪૧) જાણીતા છે. “અપઞ્ચંશેન તુષ્યાન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ” । “ગુર્જરોને પોતાનીજ અપઞ્ચંશથી સંતોષ થાય છે, બીજીથી નહિ.”

આ ટીકા ધારાનગરીનો વિદ્યાવિલાસી ભોજ રાજ “સરસ્વતી કંઠાભરણ” માં કરે છે. ગુજરાતીઓના ભાષાપ્રેમને જાણે એવી તેની સુંદરતા પણ કબુલ કરવામાં આવી હતી. વાણીની પોતાની લવ્યતાને લીધે કે બોલનારની પ્રીતિને લીધે ગમે તે કારણથી, ભાષાભક્તિનો પ્રવાહ સરસ્વતીના પ્રવાહની પેઠે કોઇ સમયે પ્રકાશતો, કોઇ સ્થળે પ્રચ્છન્ન એમ આ ભૂમિમાં વહેતોજ આવ્યો છે. xxx બીજી પ્રતાપી ભૂમિમાં યશસ્વી દેવલક્ત વીરો નીપજ્યા છે. પરંતુ ભાષાભક્તિનો આવિર્ભાવ તો અહીંનો નવીનજ છે.

* સાક્ષર શ્રી દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના આધારે.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની શરૂઆત ઇ. સ. ના દસમા શતકથી અગ્રેલી ધારવામાં આવે છે. સરળતાની ખાતર તેના નીચે પ્રમાણે યુગ પાડી શકાય:—

(૧) પ્રાચીન યુગ: ઇ. સ. ના દસમા શતકથી ઇ. સ. ના ચૌદમા શતક સુધી.

(૨) મધ્યકાલીન યુગ: ઇ. સ. ના પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધી.

(૩) અર્વાચીન યુગ: ઇ. સ. ના ૧૮ મા શતકથી આજ સુધી. અર્વાચીન યુગના નીચે પ્રમાણે પેટા વિભાગ પાડી શકાય:—

(ક) પ્રેમાનંદનો કાળ. (સત્તરમું શતક.)

(ખ) અંગ્રેજી સમય પહેલાંનો કાળ. (અઠારમું શતક અને એગણીસમા શતકનો પૂર્વાર્ધ.)

(ગ) અંગ્રેજી સમયની શરૂઆતનો કાળ. (દસપત—નર્મદનો કાળ.)

(ઘ) આધુનિક કાળ.

આ ભાગમાં પ્રાચીન યુગ છોડી દેવામાં આવ્યો છે. મધ્યકાલીન યુગના આઘ કવિ નરસિંહ મહેતા જે સામાન્ય રીતે ગુજરાતી ભાષાના આઘ કવિ ગણાય છે તેમનાં કાવ્ય આ પુસ્તકમાં છે. આ કાવ્યો નરસિંહ મહેતાના સમયની ભાષામાં નથી. તે કાવ્યો લોકપ્રિય હોવાથી લોકોને મોંઢે હતાં, અને કાળક્રમે તેમાં પાઠાંતર થવાથી તે હાલની ભાષાના જેવાંજ છે, એટલે આ પુસ્તકમાંની ભાષા અર્વાચીન ગુજરાતી છે.

અર્વાચીન યુગના પહેલા પેટા વિભાગમાં પ્રેમાનંદના કાળમાંના ત્રણ કવિ પ્રેમાનંદ, તેમના પુત્ર વલ્લભ, અને શામળ ભટ્ટનાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં છે. અખો આજ કાળનો બીજો મોટો કવિ છે. તેનાં કાવ્યો હવે પછીના ભાગોમાં આવશે. આ કાળમાં ભાષાની ઉન્નતિ માટે ઘણા પ્રયત્ન થયા છે.

અંગ્રેજી સમયના પહેલાંના કાળમાં દયારામ બાદ કરત કાષ્ઠ મોટા

કવિ થયા નથી. દયારામના કાવ્યો હવે પછીના ભાગમાં આવશે. સત્તરમા શતકને મુકાબલે અકાઠમું શતક નિર્માત્ર્ય કહી શકાય. તે કાળના બે કવિઓ પ્રીતમદાસ અને નરભેરામનાં કાવ્યો આ ભાગમાં છે.

ઝોગણીસમી સદીના પહેલા અર્ધા ભાગના કવિઓમાંથી ગુજરાતી રામાયણ લખનાર ગીરધરનું એક કાવ્ય લીધું છે.

અંગ્રેજ સમયની શરૂઆતના કાળના કવિઓમાંથી કવીશ્વર દલપત-રામને આ ભાગમાં સ્થાન આપ્યું છે. તેમના સમકાલીન અને તેવાજ મહાન ખીખ કવિ નર્મદાશંકરને હવે પછી સ્થાન મળશે.

આધુનિક કાળના કવિઓમાંથી કલાપી, નાનાલાલ, અરદેશર ફરામજી ખખરદાર, મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ અને કવિ હંસરાજનાં કાવ્યો આ ભાગમાં લેવામાં આવ્યાં છે. ખીખ કવિઓનાં કાવ્યો તેમજ આ કવિ-ઓનાં ખીખાં કાવ્યો હવે પછીના ભાગમાં આવશે.

ગદ્ય લખાણની ખીલવણી તો અંગ્રેજ સમય પછીથીજ થઈ છે. હાલના કેટલાક ગદ્યલેખકો ઉપરાંત કેટલેક અંશે ભૂલી જવાએલા સાહિત્યસેવક સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્રના કેટલાક ફકરા લેવામાં આવ્યા છે. “ગુજરાત” એ લેખ આ ભાગને માટેજ લખવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી સાત ચોપડી ભણી રહેલા તેમજ માધ્યમિક શાળાના ચોથા ધોરણમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય, એ દૃષ્ટિથી આ ભાગ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના વિશાળ ભંડારની ઝાંખી કરાવવા માટે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ કેટલાક સંગ્રહ થએલા છે, તે છતાં હજી ખીખ સંગ્રહોની જરૂર છે એમ ધારીને આ વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તા. ૧૨-૮-૨૪
અમદાવાદ.

}

પ્રીતમરાય વ્રજરાય ઢેસાઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
ઉપોદ્ધાત.	(૩)
	પદ્ય.	
ગુજરાતી ભાષા.	દક્ષપતરામ.	૧
ગુજરાતી ભાષાની શ્રેષ્ઠતા.	વલ્લભ.	૨
ધન્ય હો ! ધન્યજ પુણ્ય પ્રદેશ.	નાનાલાલ.	૬
કલમ પ્રતિ ઉક્તિ.	દક્ષપતરામ.	૧૧
વિદ્યા.	શામળભટ.	૧૨
વિજયક્ષમા.	દક્ષપતરામ	૧૪
દરબારમાં કચ્છળી.	”	૧૭
સુદામાચરિત્ર.	પ્રેમાનંદ.	૨૦
તું તારું સંભાળ.	દક્ષપતરામ.	૩૦
પરચુરણ.	”	૩૧
સુમંતનું પાછું ફરવું.	ગીરધર.	૩૨
ભીખ વિષે છપ્પા.	શામળભટ.	૩૪
ગરજ વિષે છપ્પા.	”	૩૫
રખે રીઝતો રિદ્ધિસિદ્ધિ રળીને.	દક્ષપતરામ.	૩૬
મોટા લોક.	શામળભટ.	૩૭
સ્વભાવ વિષે.	”	૩૮
કવિ લૂંટાયા.	નરભેરામ.	૩૯
ધડપણ.	નરસિંહ મહેતા.	૪૧
મોત.	શામળભટ.	૪૨
શરણો માર્ગ.	પ્રીતમદાસ.	૪૩

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
પહારાણા પ્રતાપ.	મગનભાઈ ચતુરભાઈ.	૪૪
મામાશાની દેશભક્તિ.	મગનભાઈ ચતુરભાઈ	૪૬
કુલદીધાટનું યુદ્ધ.	અરદેશર ફરામજી ખખરદાર.	૫૦
શેકારીને.	કલાપી.	૫૬
પ્રભુનાં પગલાં.	હંસરાજ.	૫૭
વૈષ્ણવ જન.	નરસિંહ મહેતા.	૫૮
	ગદ્ય.	
ગુજરાત.	પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ.	૫૮
બૃહદ્ ગુજરાત.	બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.	૬૨
હિંમોધન.	નારાયણ હેમચંદ્ર.	૬૪
સંસારપ્રવેશ.	"	૬૮
કોર્ટ.	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.	૭૨
ધેરાએલું શહેર.	નંદશંકર તુળજશંકર મહેતા.	૭૬
સ્ત્રીઓના ધર્મ.	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.	૮૧
કંજુમ ડોસી અને તેનો બત્રીજો.	નંદશંકર તુળજશંકર મહેતા	૮૬
માધવના વેર સંબંધી વિચાર.	" " "	૯૦
એકાગ્રતા.	નારાયણ હેમચંદ્ર.	૯૨
વ્યવસ્થા.	" " "	૯૩
વેદાંતી ખાલિજો.	નંદશંકર તુળજશંકર મહેતા.	૯૭
બે ભાઈઓ.	નારાયણ હેમચંદ્ર.	૧૦૦
સંસારસાગર.	નંદશંકર તુળજશંકર મહેતા.	૧૦૨
અધરા શબ્દોનો કાપ..	પ્રયોજક.	૧૦૬
બે બોલ.	પ્રયોજક.	૧૧૦

સાહિત્ય વાચનમાળા.

ભાગ ૧ લો.

ગુજરાતી ભાષા.

[સંસ્કૃત વ્યાકરણ લખનાર પાણિનિએ પોતાના વ્યાકરણમાં જેવી રીતે સોરઠની સ્ત્રીઓ 'અસંપ્રસં' એ શબ્દો બોલે છે, તેવી રીતે 'દયામયા' વગેરે શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવા સૂચવ્યું છે, તે ઉપરથી આ કવિતા લખાઈ છે.

આ કવિતા લખનાર કવીશ્વર દક્ષપતરામ ડાહ્યાભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં વઢવાણમાં થયો હતો. તે અંગ્રેજ સમયની શરૂઆતના જમાનાના મોટા કવિ થઈ ગયા. ગુજરાતની સેવા ખાતર તેમણે સરકારી નોકરી છોડી હતી, અને લોકોના વહેમ દૂર કરવા, સંસારમુધારો કરવા, લોકોની કેળવણી વધારવા, અને ગુજરાતી સાહિત્ય ખીલવવા અથાથ પ્રયાસ કર્યા હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.]

શાકુંલવિકીડિત વૃત્ત.

શેષધ્યું સંસ્કૃત દીક્ષિતે ભટુજીએ, અંતે તજી ગર્વને,
ભાષા સોરઠની છટાથી ભણવા, શિક્ષા કરી સર્વને;
જે શિક્ષા સઘળે પ્રમાણુ ગણી છે, ગિર્વાણુ વાણીશ્વરે,
તે ભાષા ગુજરાતી મધ્ય મુજને, આપી રચિ ઈશ્વરે. ૧
જે ભાષા નરસિંહ નાગર કવિ, શોધી ગયો મુલભે,
પ્રેમાનંદ ભટે વખાણી વળતી, ભાખી ભટે વલ્લભે;

દેવીદાસ, મીઠો અખો, પ્રીતમ તે, સંખ્યા સીમા ના મળે,
 કૃષ્ણે ને રણછોડ, કા'ન, રઘુએ, શોભાની છે સામળો. ૨
 દલપતરામ.

ગુજરાતી ભાષાની શ્રેષ્ઠતા.

[ગુજરાતી ભાષા હિંદી, મરાઠી, વગેરે બીજી ભાષાઓ કરતાં ઉતરતી છે, તેવો સામાન્ય ખ્યાલ છે.

“ અમે તમે કે સોળહી આને, અઠે કઠે કે બાર;

ઇકડં તીકડં આઠહી આને, શું શાં પેસે ચાર. ”

ઉપરની સામાન્ય કહેવતમાં હિંદી ભાષાની કિંમત સોળ આના, મારવાડીની બાર આના, મરાઠીની આઠ આના, અને ગુજરાતીની એક આનોજ આંકી છે.

‘ ગુજરાતી ભાષાને બીજી ભાષાઓ જેવી ન બનાવું ત્યાં સુધી પાછડી ન પહેરું ’ એવું પણ લેનાર મહાકવિ પ્રેમાનંદ આગળ કોઇ હિંદુસ્તાની “ શું શાં પૈસા ચાર ” એમ બોલી પોતાની હિંદી ભાષાનો ગર્વ કરે છે. એ સાંભળી પ્રેમાનંદ તેને ઉત્તર આપે છે, તે આ કાવ્યનો વિષય છે. આ કાવ્ય પ્રેમાનંદ કવિના પુત્ર વલ્લભે “ યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાન ” ની શરૂઆતમાં લખ્યું છે.]

કવિત.

શું શાં પૈસા ચાર સૂણ્યું, એક હિંદુસ્તાની મુખ,
 કે કરાળ કોપ કટ, અટપટો વ્યાપિયો;

આંખ કરી લાલ, દંત પીસી, શિરને ધુણાવી,
 અધમોધમ એ કોણુ, બોલનાર બોલ છે ?

જન્મ જે ભૂમિની મધ્ય, ભારતી શા ભાષા તેની,
 જો જોવે વચ્ચેનાં દે, જોવે તેની છે.

અમે તમે, અઠે કઠે, ઇકડું ને તિકડું એ.
શું શાં થકી ચઢે કેમ ? જુઠી વાત જેની છે.

ખીજો એક હિંદુસ્તાની, ખાંકો થઈને ત્યાં બોલ્યો,
ખર્ચડાટ કરે શાની, જોર તોર તોડું હું;
ભાષણમાં ભાષા તારી, ઢીલામાં તો ઢીલી દીસે.
કારજ શું થાય તેણે, એ થકી વખોડું હું.
વર્ણવેલો વીર હોય, નાસી છૂટવું પડે ત્યાં,
નડતર નડે અતિ, અન્ય શબ્દ ઓડું હું;
કવિરાજ પ્રેમાનંદ ! હે વલ્લભ કવીશ્વર,
સંશય મિટાવી નાખો, કર બે આ જોડું છું.

પ્રેમાનંદોત્તર.

કવિ નામધારી નથી, લક્ત અમે ભાષાતણા,
ભટક્યા ભરતખંડ, દેવી જેવા જગતી;
દેશ ને વિદેશ જોયા, આશ દાસ થવા તણી,
કોડ કાંઈ પો'ર્યા નહિ, વાત વાંકી લાગતી !
હિંદુસ્તાન મધ્ય ભાળી, ભાષા તેની ભલી જેલ.
યવનથી બ્રજ થઈ, હજી નથી ત્યાગતી;
સારૈ શબ્દ રૂપી નર, ઝડપી લે જોતા માંહી,
બ્રજ કરે પછે તેને, એમ અનુરાગતી.

જોયું જ્યારે એવું અમે, બૂલ્યા ખરા ભાવથી,
ત્યાગ કર્યો તર્ત તેનો; ભાષા ભાળી ખીજી ઘણી;
સર્વત્ર દુષિતદાર, જોયું સૂણું કાનથી.
કેટલાક દેશ અમે, યાત્રા કરવાને ગયા,
જેવો જોયો એવો અમે, સાર સમજાવિયો;
કોક ભાષા દેવી દીન, મલિન ને માલ વની,
કરે માલવાળી તેને, સાજ શો સમજાવિયો.

નવીનતા નડી કૈંક, લાષા લાત જાત જોતાં,
 પ્રીતિ કૃત્રી પેર થાય, વિચાર ન આવિયો;
 એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પુરા,
 નમી પૂછ્યું તેમને મેં, ભલો ત્યારે લાવિયો.
 નિષ્કલંકી લાષા કોઈ, બતાવીએ નરવર !
 પૂજક હું થાઉં તેનો, વ્યગ્ર મન અતિ છે;
 જોઉં જોનાં તેનાં દોષ, ગિરવાણુ શુદ્ધ લાણું,
 ન કરવાનું નિહાણું, મૂઢ મારી મતિ છે.
 ધનવંત જોઈ પૂરો, ધન અર્પવા જતું તે,
 હાંસી વિશ્વ મધ્ય થાય, રાઢ એમાં રતિ છે !
 ગિરવાણુ જોવી નહિ, ઉતરતી એના થકી,
 એક પગથિયું માત્ર, ગૂઢ કૃત્રી ગતિ છે !
 ગોગિરાજ ઇશ્વરશા, વદ્યા વેણુ ત્યારે તર્ત,
 અલ્યા કદ જાત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે;
 મેં કહ્યું હું ગુજરાતી, મહ્યવાળો શું શાં વિષે,
 શુદ્ધ લાષા જોવી મારે, મૂલ્ય કયું એમણે.
 ઉમર મૂકી અને તું, ડુંગરને પૂજે કેમ ?
 ગોદમાંનો સુત ભૂલે, જાણ્યું નહિ જેમણે;
 તારી લાષા છેજ તેવી, જાણ્યું નવ તો જરૂર,
 વિચારી જો વાર વાર, ગુણથી ઘટે ગણે !
 કામળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં,
 મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે;
 અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ લાષા મધ્ય,
 પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટેરું મનાય છે.
 નવરસની નાયકા, સુખદાયકા છે સિદ્ધ,
 જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે;

કડકણાપણું કે'છે, નથી એના માંહી રજ,
 વીર ગ્રંથ ભાળ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે.
 પોતે પોતાકિરી કરે, અથવા પોતાના તણી,
 પ્રશંસા તો પેર પેર, તે માંહી તે માલ શો ?
 પ્રશંસનીય જો પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમાં.
 તેણે વધુ બોલું નહિ, રૂપીઓ છે રાજ શો !
 ગુર્જરગિરાના તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વિમાં નથી,
 સર્વ ગુણ સંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો !
 એમ સમજાવી મને, સારે પંથે વાળ્યો સિદ્ધ,
 અનુભવે ખરું જ્ઞાન્યું, ટળ્યો નાના ખાળ શો !
 વલ્લભ.

વર્ણવં વીર હોય—જ્યારે વીરરસનું વર્ણન કરવું હોય ત્યારે.
 કવિ નામધારી નથી—કવિ નામ ધારણ કરનારા એટલે કવિ
 કહેવડાવનારા નથી, અથવા નામના એટલે ખોટા કવિ નથી. પ્રેમા-
 નંદને કોઈ કવિ કહે તે ગમતું નહોતું, એવા તે નિરભિમાની હતા.
 દેવી—ભાષા દેવી.

યવનથી બ્રષ્ઠ થઈ—યવન લોકોના શબ્દો ભળવાથી બ્રષ્ઠ થઈ,
 અથવા યવન લોકો બોલે તેથી.

શબ્દરૂપી નર—જેવી રીતે ખરાબ સ્ત્રી સારા પુરુષને જોઈ
 તેને બ્રષ્ઠ કરે, તેવી રીતે નવો શબ્દ જોઈ તેને ઝડપીને બ્રષ્ઠ કરે.

કોક ભાષા દેવી—મરાઠી વગેરે.

કરે માલવાળી—મરાઠી ભાષા સમૃદ્ધ કરવા પેશ્વાઓ પ્રયત્ન
 કરતા હતા તેને ઉદ્દેશીને.

સિદ્ધ—પ્રેમાનંદના ગુરુ સ્વામી રામચરણ હરિહર; તે પૂર્વાશ્રમમાં
 પાટણ તરફના નાગર હતા. પ્રેમાનંદે શરૂઆતમાં હિંદીમાં કાવ્ય
 લખવાનું શરૂ કર્યું, અને પોતાનાં કાવ્ય ગુરુને દેખાડ્યાં, ત્યારે ગુરુ

નારાજ ચયા અને કવિનામાં માતૃભાષા માટે અભિમાન જન્ય કયું. તેજ વખતે કવિએ પણ લીધું, કે જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાને ખીજ ભાષાઓ જેવી શલ્યગારીશ નહિ, ત્યાં સુધી પાત્રહી નહિ પહેરે, અને તે પ્રતિજ્ઞા પાળી આખો જન્મારો ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરી.

ન કરવાનું—સંસ્કૃતમાં કાવ્ય કરવાનું; કારણ કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લખવું, તે ધનવંતને દાન આપવા જેવું અજીવનું.

પ્રાચીનપણું—ખીજ પ્રાંતિક ભાષાઓ કરતાં ગુજરાતી ભાષા વધારે જુની છે.

કર્ડકળાપણું—કઠોરતા (હિંદી જેવી)

રાજ-સવા બે રૂપીઆની કિંમતનો સિક્કો. ગુજરાતીની કિંમત આર પૈસા નહિ પણ રાજ જેટલી, એટલે હિંદુસ્તાની કરતાં સવા બે ગણી છે.

ધન્ય હો ! ધન્યજ પુણ્યપ્રદેશ.

[ગુજરાતના ગૌરવનું ભાન કરાવતું આ કાવ્ય કવીશ્વર દલપતરામના પુત્ર કવિ નાનાલાલે લખ્યું છે.

જેવી રીતે તેમના પિતા તેમના યુગના મોટા કવિ હતા, તેવી રીતે નાનાલાલ આ જમાનના મોટા કવિ છે. કાવ્યો લખવા ઉપરાંત તેમણે અપદ્યાગદ્ય લખવાની નવી શૈલી ગુજરાતીમાં દાખલ કરી છે.]

૧. ધન્ય હો ! ધન્યજ પુણ્યપ્રદેશ !

અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ.

કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદી ઉજળો,

કીધ પ્રભુએય સ્વદેશ:

અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ.

ધન્ય હો !

૨. આર્યનું સાગર તીથ પુરાણ,
તપોવન ભૃગુ વસિષ્ઠના બાણ;
ગીતાના ગાનારા મહારાજ,
પાર્થના સારથિનાં જ્યાં રાજ્ય;
ત્રીસ રોમથીય જુનાં,
કુરુ પાંડવથીયે પ્રાચીન;
સોમનાથ, ગિરિનગર, દારિકા,
યુગ યુગ ધ્યાન વિલીન.
ઉભીને કાલ સિન્ધુને તીર,
બળવે બંસરી લગ્ય સુધીર. ધન્ય હો !

૩. સ્થળે સ્થળ નવ પક્ષવના પુંજ,
નદી ને તળાવ કેરી કુંજ;
કામળી કવિતા સમ સુરસાળ,
સિન્ધુ જ્યાં દે મોતીના થાળ;
જગ જુનાં નિજ ગીત ગર્જતો,
ફરતો સાગર આજ;
કેસર ઉજળી ધૂધવે ગરવો,
વનમાં જ્યાં વનરાજ.
ગિરિ ગિરિ શિખર શિખર સોહન્ત,
મન્દિરે ધ્વજ ને સન્ત મહન્ત. ધન્ય હો !

૪. પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,
બહાણુ ભરી વહેતી તેમ નિકાસ;
મોહી આંગણુ ઉતર્યોજ યુરોપ,
વીણવા વાડીના ફૂલ રોપ;
વીણે ન વણસે પુણ્ય પાંમરી,
અમ રસભૂમિની છાબ;

જગમોહન મુંબઈ નગરી જુઓ,

શું પાથર્યો કિનખાખ.

નિત્ય નવ ફૂલે ખીલે અભિરામ,

લક્ષ્મી મ્હોર્યે લક્ષ્મીનાં ધામ. ધન્ય હો

૫. ચોળી ચણીઓ, પાટલીનો ઘેર,
સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;
છેડલે આચ્છાદી ઉર ભાવ,
લલિત લજ્જનો વદન જમાવ;
અંગે આપેયે નિજ અલમેલ,
સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ.

રાણક તનયા, ભાવ શોભના,

મુંદરતા શું છોડ !

આર્ય મુંદરી ! નથી અવનિમાં,

તુજ રૂપગુણની બેડ.

ભાલ કુંકુમ, કર કંકણ સાર,

કંથનાં સજ્યાં તેજ શણગાર. ધન્ય હો !

૬. ખેતરો નાનાં નાનીશી પોળ,
નાત જાતે નાનડીઆ ઘોળ;
ક્ષત્રિય જાયાનાં નાનલ રાજ્ય,
ધર્મના નાનકડાજ સમાજ;

વૃદ્ધ ચાણુક્યે વણ્યાં પૂર્વે,

નાનાં પ્રજનાં તંત્ર;

ઝેલ પુરાતનના પડછાયા,

આ અમ જીવનજંત્ર.

એક ફૂલ વેલે ફૂલતાં ફૂલ,

અમારાં એક સુખન્ધ અમૃલ. ધન્ય હો !

૭. દેશ નિજ તજી ધર્મને કાજ,
સાગરે ઝુકાવું સફરી જહાજ;
ધર્મવીર પારસીનો સત્કાર,
જગત ઇતિહાસે અનુપ ઉદાર:
ઈસ્લામી યાત્રાળુનું આ,

મક્કાનું મુખખાર;
હિન્દુ, મુસલિમન, પારસીઓને,
અહિયાં તીરથ દાર.

પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક,
પિતા છે એક, માત છે એક;
આપણે એકની પ્રજા અનેક. ધન્ય હો !

૮. નથી રમી સમશેરોના દાવ,
નથી ત્યમ ઘણા ઝીલ્યાયે ત્રાવ:
શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની મ્હાંય,
લીધાં વ્રત જાણે હજીય પળાય:
એક ઇડરના વનકેસરી એ,

ભડવીર બાપા રાવ;
વિશ્વવન્દ્ય સૂરજ કુળ સ્થાયી,
ચિતોડ કીધે યશ છાંવ.
જન્મભૂમિ દયાનન્દનાં ધામ,
ગાંધીનાં ગીતાજીવન નિષ્કામ. ધન્ય હો !

૯. સુરતના રસિક રંગીલા રાજ,
બુદ્ધિ ધન ધર્યો શ્રીનગર સમાજ;
શરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છના સાહસિક સંતાન;
ખંડ ખંડ વિસ્તરતો હિન્દી,

મહાસાગર મહારેલ;
 તીર તીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી,
 સંસ્થાનોની વેલ.
 મહાસાગરના પૃથ્વી વિશાળ,
 સરોવર કીધાં ગુર્જરી બાળ. ધન્ય હો !

૧૦. વનેવન લીલો ઘટા સોહાગ,
 જગતનો દીપે શું અમુલ્ય બાગ !
 સળગ્યાં જૈને રસશણુગાર,
 લતામંડપ સમ ધર્માગાર:
 ભારતીએ કંઈ ફૂલ ફૂવારો,
 અંજલિમાં શું લીધ !
 દિશ દિશમાં ફૂલધાર ઉડાવી,
 દીલનાં પરિમલ દીધ !
 હિન્દ માતાની લાડીલિ બાળ !
 ગુર્જરી ! જય ! જય ! તવ ચિરકાળ ! ધન્ય હો !

નાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

- ૧ કાષ પ્રભુએય સ્વદેશ-શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તેથી.
- ૨ ગ્રીસ રોમથીય જુનાં—સોમનાથ વગેરે વહાં પ્રાચીન છે.
- ૫ વહા કલારસિકોના ધારવા મુજબ ગુજરાતી સ્ત્રીઓનો પોશાક સાથી સુંદર છે.
- ૬ ચાણક્ય—નંદવંશનો નાશ કરી મૌર્યવંશ સ્થાપનાર મહારાજ ચંદ્રગુપ્તનો ગુરુ અને મદદગાર— તેણે અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પુસ્તક લખ્યું છે; તેમાં તે જમાનાનાં નાનાં રાજ્યોનું વર્ણન આવે છે.

- ૭ મક્કાનું મુખબાર—અસલ મકકે હજ કરવા જનારા યાત્રાળુઓ સુરત બંદરે જતા, તેથી તેને મક્કાનો દરવાજો કહેતા.
- ૮ લીધાં વત—શ્રીકૃષ્ણે હથિયાર નહિ પકડવાનું પણ મહાભારતના યુદ્ધ વખતે લીધું હતું.
- નિષ્કામ—ફળની ઇચ્છા વગર કામ કરવાની વૃત્તિ—આવી વૃત્તિ રાખવાનો બોધ ગીતામાં આપેલો છે.
- ૯ શ્રીનગર—અમદાવાદ.

કલમ પ્રતિ ઉક્તિ.

મનહર છંદ.

કાજળની ફાટડીમાં, વારે વારે વીચરતી,
અરે ઓ કલમ તને, વિનતિ હું કરું છું;
શામ મુખવાળી પણ, શ્વેત તણી સંગતમાં,
ભાળી તને આજ તારો, ભરુંસો હું ભરું છું.

૧

મન તણો મર્મ, તારી આગળ ઉઘાડો કરું,
ધારી હૈયે હેત તને, હાથમાં હું ધરું છું;
નિર્લજ વચન કાં તો, ફાઇને નિદા લખીને,
ડાઘ લગાડે તું રખે, દીલમાં હું ડરું છું.

૨

દલપતરામ.

વિદ્યા.

(આ કાવ્ય મહાકવિ પ્રેમાનંદના જમાનામાં થઈ ગએલા ખીજા મોટા કવિ સામળલટ્ટનું છે. સામળલટ્ટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૪૦ પહેલાં થયો હતો, અને મરણ ઇ. સ. ૧૭૩૦ પછી થયું હતું.)

સામળલટ્ટના સમય સુધી ઘણે ભાગે પુરાણોમાંથી આખ્યાનો લખવાનો રિવાજ ચાલતો હતો. તેનાથી એક ડગલું આગળ વધી તેમણે ધર્મ જોડે સંબંધ નહિ ધરાવતી કલ્પિત વાતો જોડવાની શરૂઆત કરી, અને તેમાં લોકપ્રિયતા મેળવી.

છપ્પા તો સામળનાજ વખણાય છે. તેમની વાતોમાં સમસ્યાઓ ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. હજી પણ ગુજરાતના નિરક્ષર ગામડીઆઓ સામળની વાર્તાઓ સાંભળે છે, અને તેના છપ્પા અને સમસ્યાઓ તેમને મોંઢે હોય છે.)

છપ્પા.

સદ્વિદ્યાથી સુવર્ણ, શરણુ સદ્વિદ્યા સત્યે,
સદ્વિદ્યાથી સ્વર્ગ, વીખ ઉતારણુ વિત્તે;
સદ્વિદ્યાથી સિદ્ધિ, ફળે વચ્ચે વર વાણી,
સદ્વિદ્યાથી રિદ્ધિ, જગતમાં સઘળે જાણી;
સદ્વિદ્યાથી વશ સર્વ છે, સદ્વિદ્યા ત્યાં શી મણા,
સામળ કહે સદ્વિદ્યા વિના, ભટકે ગુણહીણા ધણા.

૧

લક્ષપતિ તો લાખ, દીઠા નિર્માલ્ય પ્રમાણે,
જાન્ય રાચનું રાજ્ય, રૂપ પણ રહે ન ટાણે;
કુળ પણ હોય કલંકી, જેર જેતામાં જાણે,
જોગન પણ વહી જાય, વંશ નિર્વંશી થાયે;
નહિ રાજ ચોર કે અગ્નિ લય, માગ મુકાવે બહુ થકી,
સત્ય પુરુષો મન માનજો, સદ્વિદ્યા છે શુભ સહુ થકી.

૨

વિદ્યા મુકાવે માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યા માંહી વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી,
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી:
સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું,
સદ્વિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યા વિહીન નર તે પશુ. ૩

પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જ્યમ બગ્ગા,
પંડિત આગળ મૂઢ, કાકિલા આગળ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જ્યમ રાંકાં,
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જ્યમ ટાંકાં;
પંડિત પ્રાક્રમી પૂરા, પંડિત સહિ શિર મોર છે,
સામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે. ૪

મૂરખને વાહન, પંડિત અડવાણો ચાલે,
મૂરખ મોતનમાળ, પંડિત ફૂલમાળા ધાલે;
મૂરખને બહુ માન, પંડિત કદી ગરીબ કલાવે,
મૂરખને અલખત મોજ, પંડિત ખડ ધાન્યજ ખાવે;
પણ મૂરખ કાચ કથીર છે, દીસંતાં તો દીલ હરે,
પણ પંડિત રત્ન અમૂલ્ય છે, સામળ ઝવેરી પરીક્ષા કરે. ૫

મૂરખને નહિ માન, મૂર્ખ ઝાઝામાં મૂરે,
દે ન મૂર્ખને દાન, મૂર્ખમાં અક્કલ અધૂરે;
મૂરખ હલકો હોય, બહુ ગુણવંતો બોલે,
મૂર્ખ ન લેખા માંહી, નહિ પંડિતને તોલે;
જેમ હંસ મધ્ય બગલાં પડ્યાં, કારણ શું જાણે કશું,
સામળ કહે છે સાચું કહું, વિદ્યા વિહીન તે નર પશુ. ૬

પંડિત જય વિદેશ, તોય જશથી જાણીતો,
પંડિત પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;

પંડિતને પરમાણુ કરે, જન ઉસકા કર જોડે,
 પંડિતને સન્માન, માન અવનીમાં મોડે;
 જે અગમ નિગમ છે ગુણુધણા, લક્ષ કાટિધા તે લહે,
 છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, કવિ સામળભટ સાચું કહે. ૭

સામળભટ.

વિજયક્ષમા.

દોહરા.

ભાવનગરનો ભૂપતિ, વિજયસિંહ લડવીર;
 સૂણજો સૌ તેની ક્ષમા, ધરીને મનમાં ધીર.
 ગુણવંતી ગુજરાતમાં, અધિપતિ થયો અનુપ;
 પંડિત જનનો પારખુ, ભોજ સમો લડ ભૂપ.

ચોપાઈ.

એક સમે એ અધિપતિ આપ, મનમાં ધાયું મોટે માપ;
 પંડે હું વનમાં પરવરે, કોઈ ન પ્રીછે એવું કરે.
 વનચર્યા જોઈ આ વાર, સુખીઓ કે દુઃખીઓ સંસાર;
 પુરચર્યા રાતે પેખાય, દિવસે વનચર્યા દેખાય.
 એવો ઘાટ રહેમાં, ઘડયો, ચંચળ ઘોડા ઉપર ચઢયો;
 હિંમતથી ધર્યા હથિયાર, બાગ સમીપ ગયો પુર બહાર,

સોરઠો.

બન્યો મનોહર બાગ, ભૂમિ ત્યાં ભાસે લક્ષી;
 મુંઢરીનું સૌભાગ્ય, જોજનમાં જેવું વધે.

ચોપાઈ.

ખેતર એક લહું ખેડેલ, વળી તેમાં કપણ વાવેલ;
વનિતા ખેડુની છે વડી, ચોકી કરવા માળે ચડી.

ઢાહરા.

કશી લીધેલો કાછડો, છુટો છેડો છેક;
પહોંચ્યો પગની પાનીએ, વરવો વસ્ત્ર વિવેક.

લટકે લીરા લુગડે, અંગે અધમણ મેલ;
ચોરી ચડતાં ચોટલે, ધર્યું હશે ધૂપેલ.

કમર કશી શણગટ કરી, લટકે લટલે લાડ;
હુડા હુડા હો હો કરી, તાણી પાડે ત્રાડ.

ગોફણમાં ગોળા ધરી, ફેંકે ફરતી દીશ;
નજર વડે તે નિરખતાં, અંતર હસ્યો અધીશ.

ટાણું મૃગનું ત્યાં કણે, ખેતરમાં કણ ખાય;
હારી મારી હાક પણ, જનાવરો નવ જાય.

ચોપાઈ.

ચિત્તમાં રાજ કરે વિચાર, કણખી વેંકે કષ્ટ અપાર;
ઉપજવે છે અન્ન અથાગ, ભૂપતિને આપે છે ભાગ.
કામ કરે એ તો મુજ કાજ, એમાં અંદેશો નહિ આજ;
દીલ વિચારી ધારી દયા, ગોલિલ તે મૃગ સન્મુખ ગયા.

રાખ્યો ત્યાં શેઠે રેવંત, ચાલ્યો ચરણે આતુરીવંત;
ચરણ તળે ચંપાયા છોડ, કણખલ ખોલી ગાળો કોડ.
હેતે સુણી સુણી રાજ હસ્યો, કોપ કર્યો નહિ મનમાં કશો;
ગોફણથી ગોળા ગડગડયા, પુરપતિ પાસે આવી પડયા.

તે કણુખણુ બોલી પશુતુલ્ય, એક વચન તો હતું અમૂલ્ય;
અમે અનાથ નથી રે આજ, ધણી મોતીવાળો મહારાજ.
એ સુણી ઉપજ્યો હરખ અતોલ, બોલે છે મુજબળથી બોલ;
તગડી મૃગલાંને ત્રાસ, પુરપતિ પહોંચ્યો ઘોડા પાસ.

કણુખી ત્યાં આવ્યો તે કાળ, પ્રીછ્યા તેણે પૃથ્વીપાળ;
સલામ કરી નમાવ્યું શીષ, અધિપતિએ આપી આશીષ.
વળતી રાજ્ય ત્યાંથી વળ્યો, માનિનીને જઈ કણુખી મળ્યો;
વનિતાએ વિગતે કહી વાત, સરવ બનેલી તે સાક્ષાત.

દોહરા.

કણુખી કહું સુણ કામની, એજ અધિપતિ આપ;
બોલી નિરક્ષજ બોલ તું, પ્રગટ્યાં તારા પાપ.
નારી કહે છે નાથને, તમે તજો તે ત્રાસ;
પુરપતિ દિલ દરિઆવ છે, નિશ્ચય ક્ષમા નિવાસ.
કાલાવાલા કીજ્યો, તે પાસે જઈ તોય;
અંતરમાંથી ઉતરે, હાલ કદી રીસ હોય.

દલપતરામ.

હરબારમાં કણ્ણી.

સાંભળ એક હતો સુલતાન, મનમાં મોટું ધરતો માન;
 પુત્ર પટેલ તણો તે પાસ, કારજ કરવા ગયો પ્રકાશ.
 કરી ટુંકારો ઉચર્યો ક્રમ, શિર નમી નહિ કરી સલામ;
 બાર્યો નહિ ભોળાનો ભેદ, ક્રોધ કરીને કીધો કેદ.

જૂખણુ તેનો મોટો ભાઈ, ચાલ્યો સુણી ચોપે ચિત્ત ચ્હાઈ;
 ધાર્યું જે ધીરજ મન ધરું, સલામ બેવડી સારી કરું.
 દુંદાળો દીડો સુલતાન, હરખે જઈ બોલ્યો હેવાન;
 સલામ દિલ્હીના શાહને, વળી સલામ વડી દુંદને!

ખરેખરો સુણી ઉપજ્યો ખેદ, કીધો ત્યાં તેને પણ કેદ;
 બની વાત સુણી તેનો બાપ, આવ્યો શાહ સમીપે બાપ.

ગ્રેમ ધરીને કરી પ્રણામ, ઠીક ઠીક બોલ્યો તે ઠામ;
 લોક તણી તમ હાથે લાજ, માફ કરો અવગુણ મહારાજ.

શાહ કહે તારો સુત એક, સમજ્યો નહિ સલામ વિવેક;
 મુખે સલામ બીજે કહી મુને, દુજી સલામ કહી દુંદને.

કારણ એથી કેદજ કર્યો, એવું પટેલ સુણી ઉચર્યો;
 તમને સલામ ન કરી તેજ, મોટો મુરખ માણસ એજ.

બીજો પણ છે બહુ બકનાર, ચિતમાં ચેતી ન કર્યો વિચાર;
 સાહેબને કરીએ સલામ, કહેાને દુંદ તણું શું કામ?

'હેતુ તો સુલતાનજ હતા, દુંદે ધરવો 'તો દેવતા ?
 ઝાઝી એ સુણી લાગી ઝાળ, કેદ કર્યો તેને તત્કાળ.

સુણી પટેલ તણો જે સગો, ભૂપતિ આગળ આવ્યો ભગો;
 કરી સલામ કહ્યું તત્કાળ, પટેલને છોડો ભૂપાળ.

છે મારે સાંકડી સગાઈ, અમે બન્ને આંગળીઆ ભાઈ;
 રાજ થઈને પૂછે રાય, કેને આંગળીઆ કહેવાય ?

દેતો તો ઉત્તર દિવાન, હું કહું કહી બોલ્યો હેવાન;
 પાચ્છાનો મરી જય પિતાય, પાચ્છાની મા નાતરે જય.
 પ્રસવે પુત્ર એહને ત્યાંઈ, એ પાચ્છા આંગળીઆ લાઇ !
 કવિત સુણી માહું તે કાળ, હુકમ કર્યો જે પુરો હાલ.
 ચારે ચકલે ચાલી વાત, જથ્થે થઇ કણુખીની જાત;
 દીકા બે જણુ ડહાપણુદાર, તેને ત્યાં કીધા તૈયાર.
 સાહેબ પાસે તમે સાંચરી, કહો ધણી આજીજી કરી;
 જીવાડો તો તો જીવીએ, છેક તમારાં છોડી છીએ.
 પ્રજા તણા છો માતપિતા, શબ્દ એવા કહો શોભિતા;
 ચડે દયા રાજાને ચિત્ત, પટેલ છૂટે પુત્ર સહિત.
 જીગતિ સુણીને બે જણુ, અંતરમાં ધરી આશ;
 આગ્યા અરજ ઉચારવા, પાદશાહની પાસ.
 બીતા બીતા બે જણુ, ઉચર્યા એવું આપ;
 તમે અમારાં છોકરાં, અમે તમારા બાપ !
 શબ્દ સુણી સુલતાન તે, ખીજ્યો પાચ્છો ખેદ;
 હાલ હાલ હુકમે કરી, કીધા તેને કેદ.
 કાંઈએ વાત જઈ કહી, જ્યાં કણુખીની જાત;
 પ્રધાન પાસ ગયા પછી, નર જે કણુખી નાત.
 પ્રીતે કહી પ્રધાનને, વળી વળી વિગતે વાત;
 પ્રધાન બોલ્યો પ્રેમથી, સુણો સહુ સાક્ષાત.
 અધિપતિ આવે અવસરે, માને નહિ મુજ વેણુ;
 બેગમ બોલે બે કથન, કાંઈક માને કહેણુ.
 પછી બેગમ પાસે ગયા, કણુખી કરી વિચાર;
 પ્રણામ કરી સૌ પ્રેમથી, એવો કર્યો ઉચાર.
 સંકટ પડીઉં સામદું, તે માટે તુજ પાસ;
 આજ સર્વ આગ્યા અમો, ઉગરવાની આશ.

ઘણી ધીરજ નથી ધારતા, વાત નસુણે વજર;

તોય અમારી શાણી તું, ધણિઆણી છે ધીર.

બોલી બેગમ બોલતાં, ભારે રીસ ભરાઈ;

કણુખીની ધણિઆણી તો, કણુખણુને કહેવાય.

એમ કહી એ અવસરે, હુકમ કરીને હાલ;

કેદ કરાવ્યા કણુખીને, ક્રોધ કરી તત્કાળ.

વાત વિગતવારે કહી, પૃથ્વીપતિની પાસ;

પતિએ કહ્યું પ્રધાનને, કરશે નહિ ક્યાશ.

મુરખ એવા માનવી, જે કણુખીની જાત;

મારી કાઠો મુલકથી, રહે ન એકે રાત.

પ્રધાનમાં ડહાપણુ ભરપૂર, હેતે બોલ્યો શાહ હજૂર;

કણુખી આકરી ચાકરી કરે, કણુ પકવી કાઠારો ભરે.

મને હુકમ આપો મહારાજ, કેને લઇ સોંપું એ કોજ !

પૃથ્વીપતિ વિચારે પડ્યો, જન એકે એવો નહિ જડ્યો.

કરી શકે કણુખીનાં કામ, હૈયામાં રાખીને હામ;

પછી બોલ્યો પોતે પરધાન, કથન કહું તે ધારો કાન.

રૂંડું કણુખીથી છે રાજ, એમાં તો સંશય નહિ આજ;

અધિક વસે છે વરણુ અઠાર, કણુખી સૌનો પોષણુકાર.

નહિ તિથિ વણુ મહિનાનું નામ, ગણાય નહિ કણુખી વણુ ગામ;

તે કણુખીના ગુણુ અતોલ, પણુ બોલી નહિ જાણુ બોલ.

રૂઠે કણુખી શિર જે રાય, પછી ધણો મનમાં પરતાય;

તમે તજો તે માટે રીસ, આપો કણુખીને આશિષ.

શીતળ થયો સુણી સુલતાન, મેલ્યા કણુખીને દર્ધ માન;

જમ્યા રમ્યા કણુખી ઘર જઈ, મશ્કરી તો મહિપતની થઈ !

દલપતરામ.

સુદામાચરિત્ર.

[આગળ ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધાર માટે પાઘડી નહિ પહેરવાનું પણ લેનાર જે કવિ સંબંધી કહેવામાં આવ્યું, તે મહાકવિ પ્રેમાનંદનું આ કાવ્ય છે. તેમનું જીવન ઇ. સ. ૧૬૩૬ થી ૧૭૩૪ સુધી લગભગ એક સૈકા ચાલ્યું. તે અરસામાં તેમણે સંસ્કૃતને આધારે પણ કળાની દૃષ્ટિએ ઘટતા ફેરફાર કરી આખ્યાનો લખ્યાં છે, તેમજ નરસિંહ મહેતાના જીવનને લગતાં પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. તે જાતે કથા કહેવાનો ધંધો કરતા, અને પોતાનાં આખ્યાનો લોકોને સંભળાવતા. સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે તે જાતે પ્રયત્ન કરતા હતા, તે સાથે તેમણે સાહિત્યસેવકોનું એક મંડળ પણ સ્થાપ્યું હતું. સાધારણ શિષ્ટ લોકોમાં તેમનાં કાવ્યો ધણાં લોકપ્રિય છે, અને હજી ધણાંને મ્હોંડે છે.]

સાંદિપનિ ઋષિં સુર ગુરુ સરખા, વિદ્યાવંત અનંત;
તેને મઠ લણવાને આવ્યા, હળધર ને લગવંત.
તેની નિશાળે વડો વિદ્યાર્થી, ઋષિ સુદામા કહાવે;
પાટી લખી, દેખાડવા રામ કૃષ્ણ, સુદામા પાસે આવે.
સુદામો શ્યામ, સંકર્ષણ, અન્ન ભિક્ષા માગી લાવે;
એકદા ખેસી અશન કરે તે, ભૂધરને મન લાવે.
સાથે સ્વર બાંધીને લણતા, થાય વેદની ધુન્ય;
એક સાથે શયન કરતા, મોરલિધર, બળ, મુન્ય.
ચોસડ દહાડે ચૌદ વિદ્યા, શિખ્યા બેઠિ ભાષ;
ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી, વિદ્વદ થયા વિદાર્ઠ.
કૃષ્ણ સુદામો ભેટી રોયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર;
મા'નુભાવ ફરીને મળજો, માગું છું એક વાર.

ગદ્ગદ કંઠે કહે સુદામો, માગું દેવ મોરારી;
સદૈવ તમારાં ચરણ વિષે, મનસા રહેજો મારી.

x

x

x

x

શુકળ કહે સાંભળ નરપતિ, છે સુદામાની નિર્ભળ મતિ;
માયા સુખ નવ ઇચ્છે રતિ, સદા મન છે જેનું જતિ.
મુનિનો મર્મ કાઠ નવ લહે, સહ મેલો ઘેલો દરિદ્ર કહે;
માઝ્યા વિના કાઠ ક્રેમ આપે, ઘણે દુઃખે કરી દેહ કાપે.
ભિક્ષાનું કામ કામિની કરે, કાનાં વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી ભરે;
જેમ તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોષે સ્ત્રીજન.
ઘણા દિવસ દુઃખ ધરનું મથું, પુરમાં પછે અન્ન જડતું રથું;
બાળકને થયા બે ઉપવાસ, ત્યારે સ્ત્રી આવી સુદામા પાસ.
હું વિનવું જોડી બે હાથ, અબળા કહે સાંભળીએ નાથ;
બાળક ભૂખ્યાં કરે રુદન, નગરમાં નથી મળતું અન્ન.
ન મળે કંદ મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયાં લેઈ રહે જળ;
સુખ શય્યા ભૂષણ પટકૂળ, પ્રભુ ક્યારે થશે સાનુકૂળ,
ભૂખ્યાં બાળક જુએ માનું મુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખ;
હું કહેતાં લાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુએ આપણા
ધર લણી.

ધાતુપાત્ર નહિ કર સહાવા, સાજું વસ્ત્ર નથી સમ ખાવા;
જેમ જળવીણ વાડી ઝાકુવાં, તેમ અન્નવીણ બાળક બાકુવાં.
વાયે ટાઢ બાળકડાં રૂએ, ભસ્મમાંથી પેસીને સૂએ;
હું તે ધીરજ કંઈ પેરે ધરું, છોકરાંનું દુઃખ દેખીને મરું.

x

x

x

x

જમને જાઓ જાદવરાય, લાવઠ લાંગશે રે.
હું તો કહું છું લાગીને પાય, લાવઠ લાંગશે રે;
ધન નહિ જડે તો ગોમતીમાં જઈ, દર્શન ફરી ન જાય. લા०

સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાદ,
પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતાં જીવ જમ.
મામ ન મૂકીએ રે.

x x x x
પછી સુદામાજી બોલિયા, સુણ સુંદરી રે;
શી કહું હું શિખામણ, ઘેલી કાણે કરી રે.
જે નિર્મ્યું છે તે પામીએ, સુણ સુંદરી રે;
વિધિયે લખી વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કાણે કરી રે.
દીધા વિના ક્યાંથી પામીએ, સુણ સુંદરી રે;
નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કાણે કરી રે.

x x x x
સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરી રે;
હરિચરણે સોંપી મન, ઘેલી કાણે કરી રે.
લક્ષિતએ નવનિધ્ય આપશે, સુણ સુંદરી રે;
ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન, ઘેલી કાણે કરી રે.
આંખ્ય ભરી અબજા કહે, ઋષિ રાય જી રે;
મારું જડ થયું છે મન, લાગુ પાય જી રે.
એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિ રાય જી રે;
રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાય જી રે.

x x x x

રાગ—રામગ્રી.

કહે શુક જોગી સાંભળો રાયજી, ફરી ફરી પ્રેમદાલાગે પાય જી;
વિપ્ર સુદામો આપ વિચારે જી, નિશ્ચયે જાયવા જવું
પડશે મારે જી.

—:દાળ:—

જાવું પડશે સર્વથા, ધણું રૂએ અબળા રાંક;
 અન્ન વિના બાળક ટળવળે, એમાં માતતણે શો વાંક.
 પત્ની પ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ મારી વાત;
 કહો ભામિની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.
 કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણ સુત સમુદાય;
 ખાવા માગે મુજ કને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
 સુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઈ પાડોશણની પાસ;
 બાઈ આજ કામ કરો મારું, જાણે વણમૂલે લીધી દાસ.
 દારામતી મમ પતિ જાય છે, જાયવા જદવરાય;
 અમો બમણું કરીને આપીશું, કાંઈ આપો ઉછીતું માય.
 પાડોશણને દયા આવી, આ દુર્બળ આવી લેવા;
 સુપકું ભરીને કાંગ આપ્યા, આ બાઈ તમારે દેવા.
 ઉખણે ધાલી ઓખણ્યા, તેને કીધા શ્વેત;
 તગતગતા કરી કરમાં ઓખ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
 મારગમાં છોવાય નહિ, છે ત્રિકમના તાંદૂળ;
 લેઈ જવા છે દારામતી, નથી બાંધવા પટકૂળ.
 ઉપરા ઉપરી બંધન બાંધ્યાં, ચીંથરાં દશ વીસ;
 રત્ન પેરે જતન કીધું જ્યમ, ચડે છોડતાં રીસ.
 ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડાં, કરીને રોતાં મુખ;
 પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
 દીન વાણી સાંભળીને, મુનિએ મૂક્યો નિઃશ્વાસ;
 સુદામો કહે પુત્રને, પરિવ્રજા પૂરશે આશ.

(સુદામા દ્વારકા ગયા, અને મહેલ આગળ પ્રતિહાર સાથે પોતાના આવ્યાની વરધી શ્રીકૃષ્ણને કહાવી. પ્રતિહારે દાસીને કહ્યું:—)

એવે દાસી ધાતી આવી રે, જોઈ નાથે પાસે બોલાવી રે;
 બોલી સાહેલી શિર નામી રે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામી રે.
 ન હોય નારદ અવશ્યમેવ રે, નહિ વસિષ્ઠ ને વામદેવ રે;
 ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત્ય રે, મેં તો ઋષિ જોયા છે સમસ્ત રે.
 નહિ વિશ્વામિત્ર કે અત્રિ રે, નથી લાવ્યો ચિટ્ઠી કે પત્રી રે;
 દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસે રે, એક તુંબીપાત્ર છે પાસે રે.
 પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયો રે, ક્ષુધારૂપી નારીને વરિયો રે;
 શરીએ શરીએ થોકથોક રે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોક રે.
 તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામ રે, માંડે વિપ્ર સુદામો છે નામ રે;
 એમ દાસી કહે કરજોડ રે, ખરો ખરો કહે રણછોડ રે.
 મારો બાળસ્નેહી સુદામો રે, હું દુઃખીઆનો વિસામો રે;
 ઉઠી ધાયા જાદવરાય રે, નવ પહેર્યા મોજાં પાય રે.
 પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે, રાણી રુકિમણી ઉઘાં સાય રે;
 અતિ આનંદે ફૂલી કાય રે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાય રે.
 પડે આખડે બેઠા થાય રે, એક પળ તે જીગ જોવી જાય રે;
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજા થાળ કરો સાવધાન રે.
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો વ્યાઘ્રણનું પુણ્ય રે;
 જે કોઈ નમશે એનાં ચરણ જાલી રે, તે નારી બહુ મને
 વહાલી રે.

તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતી રે, સામગ્રી પૂજની કરતી રે;
 સહુ કહે માંહોમાંહી બાધ રે, કેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના બાધ રે.
 જેને શ્યામળીઆનું રનેહ રે, હશે કંદર્પ સરખો દેહ રે;
 સર્વ પૂજના ઉપહાર રે, રહી ઉભી સોળ હજાર રે.

આઇ લોચનનું મુખ લીજે રે, આજે જોહનું દર્શન કીજે રે;
 ઋષિ શુકજી કહે સુણ રાય રે, શ્યામળીઓજ મળવા જાય રે.
 જીભીલેજી છટી ચાલે રે, દીધી દોટ તે દીનદયાળે રે;
 સુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવ રે, છટ્યાં આંસુ શ્રાવણુ નેવ રે.
 જુએ કૌતુક ચારે વર્ણુ રે, ક્યાં આ વિપ્ર ક્યાં અશરણુશર્ણુ રે;
 જુએ દેવ વિમાને ચડિયા રે, પ્રભુ ઋષિને પાય પડિયા રે.
 હરિ ઉઠાડયા ગ્રહી હાથ રે, ઋષિજી લીધા હૈડા સાથ રે;
 મળ્યા જાદવ જોવા પૂંઠે રે, પ્રેમ ને આલિંગન નવ છૂટે રે.
 મુખ અન્યોન્યે જોયાં રે, હરિનાં આંસુ સુદામે લોયાં રે;
 તુંખીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે, દાસત્વ દયાળે કાધું રે.
 ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામ રે, તમે પવિત્ર કર્યો રંકધામ રે;
 તેડી આવ્યા વિશ્વાધાર રે, મંદિરમાં હરખથી અપાર રે.
 હસ્ત ઝાલી હરખે મુરારિ રે, જોઈ હાસ્ય કરે સહુ નારી રે;
 ધણું વાંકખોલાં સત્યભામા રે, આવા કુટડા મિત્ર સુદામા રે.
 હરિ તેને ઉઠીને શું ધાયા રે, લલી નાનપણાની માયા રે;
 લલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધા એને રાખોડી રે.
 જે કાષ બાળક બા'ર નીકળશે રે, તે તો કાકાને દેખી જગશે રે;
 તવ બોલ્યાં રુકિમણી રાણી રે, તમે બોલો છો શું જાણી રે.

—વલણુ:—

શું બોલો વિસ્મય થઈ, હરિભક્ત ઓળખો નહિ;
 ખેસાડયા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢોળે વાયુ હરિ ઉભા રહી.

x x x x

(બન્ને મિત્રોએ એક બીજા સાથે કૂટલોક વખત વાતો કરી.)

—રાગ વસંત—

સકળ સુંદરીઓ દેખતાં, ગોષ્ઠિ ગોવિંદે કાધી;
 પછે હરિજી ખોવા દાસનાં, ગાંઠડી દષ્ટિમાં લીધી.

સકળજી

મન વાંછિત ફળ આજ હું પામ્યોં, મિત્રજી મળવા આવ્યા;
ચતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કહો સખા શું લાવ્યા. સકળ૦

અઢળક ઢળીઓ રે શ્યામળીઓ, મુણિ તાંદુલ માટે;
ઇંદ્રનો વૈભવ સેજમાં આપ્યો, સ્વદપ સુખડી સાટે. સકળ૦

ચરણ તળે ચાંપી રહ્યો સુદામો, કૃષ્ણજી કહે છે કહાડો;
અમળોગ જો ભેટ ન હોય તો, દૂર ચક્રી દેખાડો. સકળ૦

એ દેવતાને દુર્લભ દીસે, જાએ જાદવરાય;
જો પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો, તો ભવની ભાવટ જાય. સકળ૦

ભગવાનની સ્ત્રીઓ ભર્મમાં ભૂલી, જીએ મળી સમસ્ત;
અમૃતફળ કે સંજીવન મણિ, હરિ હોડે છે હસ્ત. સકળ૦

આમ હરિ જ્યારે હાથ લગાવે, ઋષિ ખસેડે આમ;
ભક્ત હેત પોતે દેખાડે, સહિને સુંદર શ્યામ. સકળ૦

અવલોકવા ઉભી સહિ નારી, કર ધરી કનકનાં પાત્ર;
જદુપતિને જાએ સહિ નારી, અમને આપજો તિલ માત્ર. સકળ૦

સુદામો ચિંતામાં પડીઓ, લજ્જા મારી જાશે;
ભર્મ ભાંગશે તાંદુલ દેખી, કૌતુક મારું થાશે. સકળ૦

સ્ત્રીને કહેથી હું થયો લોભી, તુચ્છ ભેટ અહીંઆં આણી;
લજ્જા લાખ ટકાની ખોઈ, ઘર ઘાટ્યું ધણિઆણી. સકળ૦

સુદામાના મનની શોચના, શ્યામળીએ સહુ જાણી;
હસતાં ખસતાં પાસે આવી, તાંદુલ લીધા તાણી. સકળ૦

હેફળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ;
છોડે છખીલો પાર ન આવે, ચીથરાં દશવીશ. સકળ૦

પટરાણીઓ જોઈ અચરજ પામી, છે પારસ કે રત્ન;
અમર ફળ કે સંજીવન મણિ, આવડું કીધું છે જત્ન. સકળ૦

(શ્રીકૃષ્ણે તાંદુલ ખાધા, અને તાંદુલ ખાતાં ખાતાં સુદામો ન જાણે, તેવી રીતે તેમના ધરનું દારિદ્ર્ય કાપ્યું.)

—રાગ મેવાડો—

હાસ્ય વિનોદ કરતાં વહી શર્વરી, થયો પ્રાત સુદામે જન્મ્યા હરિ.
મને વિદાય કરો જગજીવન, હરિ કહે પધારીયે સ્વામીન;
વળી કૃપા કરજો કોઈ સમે, દાલે હાથે નરહરિ નમે.
પ્રભુ પોણ લગી વળાવા જાય, કાડી એક ન મૂકી કરમાંય;
સત્યભામા કહે સુણો જંજીવતી, કૃપણ થયા કેમ કમળાપતિ.
પ્રાણલુ વળી મિત્ર પોતા તણો, દરિદ્ર દુઃખે પીડેલો ધણો;
તેને વાળ્યો નિર્મુખ ફરી, રુકિમણી કહે શું સમજો સુંદરી.
ખેલડિયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જાતાં ક્યો વિચાર;
એના પ્રભવ આગળ વળિયો છેક, પણ મને ન આપી કાડી એક.
સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, પણ કાંઈક ગુપ્ત મને આપશે હરિ;
માધવ માર્ગે વળાવા ગયા, પછી સુદામોજી ઉભા રહ્યા.
વિઠ્ઠલજી હવે પાછા વળો, તવ ભેટીને રોયા શ્યામજો;
વળ્યા કૃષ્ણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂક્યું નહિ.
ઋષિ સુદામે મૂક્યો નિઃશ્વાસ, ચાલ્યો પ્રાણલુ થઈને નિરાશ;
ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિંદા કરવા લાગ્યો આપ.
હું માગવા આવ્યો મિત્ર કને, તેપે મૃત્યુ શે નાવ્યું મને;
સ્ત્રીજિત નર તે શય સમાન, રંડાએ ઉપજાવ્યું અપમાન.
એકાંતરા જો મજો જો અન્ન, કંદમૂળ કીજો પ્રાશન;
પવન પ્રાશીને ભરીએ પેટ, નીચ પુરુષની કરીએ વેઠ.
કાજ કે તૃણનો વિક્રય કરી, અથવા પર ઘેર પાણી ભરી;
અથવા વિષ પીને પોઠીએ, પણ મિત્ર કને કર નવ એડિયે.
અજાયક વ્રત મૂક્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ;
દામોદરે મને કીધી દયા, મળગા મારા તાંદુલ ગયા.

કૃપણને ધન હોયે ધણું, એને નગર છે સોનાતણું;
 બાંધીમુઠી ને મિત્રાચાર, મોટા નિર્દય નંદકુમાર.
 એને આપતાં શું ઓછું થાત; હું દુર્વળની ભાવઠ જાત;
 સામા મળી મને ભેટયા હરિ, પગ પખાળીને પૂજા કરી.
 આસન વ્યંજન ભોજન ભણું, મુજ રાંકને કાણુ કરે એટલું;
 એ સર્વ ધૂર્ત કપટીને સેવા, લટપટ કરી મારા તાંદુલ લેવા.
 જેનું લે તે તો નવ રાખે ભાર, હરિને નિંદુ તો મને ધિક્કાર;
 જે ગોપીનાં મન લીધાં હરી, તો કમળાનું સુખ પામ્યા સુંદરી.
 ઋષિપત્નીનાં ખાધાં અન્ન, તો સાયુજ્ય મુક્તિ પામ્યાં સ્ત્રીજન;
 ચંદન કુખ્જજાનું લીધ, સ્વરૂપ લક્ષ્મી સમાણું કીધ.
 જે ભાણપત્રનો કીધો આહાર, તો વિદુર તાર્યો સંસાર;
 કૃપા કરી મને જગદાધાર, પણ માંડે કર્મ કઠોર અપાર.
 વિવેક જ્ઞાન સુદામે ગ્રહું, ધન નાખું તો સાંડે થયું;
 ધને કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભૂલી જાત.
 કૃષ્ણે મુજને તે કરુણા કરી, દારિદ્ર દુઃખ ન લીધું હરિ;
 સુખમાં વ્યાપે ક્રોધ ને કામ, દુઃખમાં સાંભરે કેશવરામ.

—વલ્લભ—

રામ સાંભરે વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનધોડે ચડ્યા;
 વિચાર કરતાં ગામ આવ્યું, ધામ દેખી ભૂલા પડ્યા.

—રાગ રામઝી—

શુકળ ભાષે હરિગુણ ગામ જી, દીકું સુંદર કંચન ધામ જી,
 મેડી અટારી અદ્ભુત કામ જી, ઋષિ વિચારે ભૂલ્યો ઠામ જી.

—ઠાળ—

ઠામ ભૂલ્યો પણ ગ્રામ નિશ્ચે, ધામ કોઇ ધનવંતનાં;
 એ ભુવનમાં વસતા હશે, જેણે સેવ્યાં ચરણુ ભગવંતનાં.

એવું વિચારી વિપ્ર વળિયો, બધું નગર અવલોકન કરી;
 ઋષિ ઇચ્છા આણી સર્વ જોતાં, તે ભુવન પાછળ ફેરા ફરી.
 પછી સુદામો પડ્યા સાંસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઈ;
 આ ભુવન કોણે કર્યો હશે, પર્યુકુટી મારી ક્યાં ગઈ.
 એ વિશ્વકર્મા રચી રચના, મનુષ્ય પામર શું કરે;
 કુટુંબ મારું ક્યાં ગયું, ઋષિ વામ દક્ષિણ ફેરા ફેરે.
 કોઈ કીર્તિ જોલે હસ્તિ ડોલે, હયશાળામાં હય હણુહણે;
 દાસી કનક કલશ ભરીપાણી લાવે, ઉભા અમૃત સેવક આંગણે.
 દુંદુભિ વાળે ટોલ ગાળે, મંડપ તાંડવ થાય છે;
 મૃદંગ ધમકે ધ્રુધરી ધમકે, ગીત ગુણીજન ગાય છે.
 જોઈ સુદામે નિઃશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
 આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ બાળક મારાં ક્યાં ગયાં.
 હોમશાળા, રૂદ્રાક્ષમાળા, મારી પત્ર કુશની સાદડી;
 ગોપીચંદન સન્માર્જની ગઈ, વિપત્તિ આવડી ક્યમ પડી.
 દૈવી ગતિ ગહન દીસે, પડ્યો પ્રાણુ કર્મ આધીન;
 કુટુંબ વિટળના વેદના, હુંને દૈવે દંડ્યો દીન.
 તૂટી સરખી ઝુંપડી ને, લૂંટી સરખી નાર;
 સડ્યાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં બીજી વાર.
 સંકલ્પ વિકલ્પ કોટી કરતાં, ઋષિ આવાગમન હિંડોળે ચઢ્યા;
 બારીએ ખેંસી પંથ જોતાં, નિજ કંથ સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડ્યા.
 સાહેલી એક સહસ્ર લેઈને, સતી ગઈ પતિને તેડવા;
 જળ ઝારી ભરીને નારી જાએ, હસ્તિની કલશ રેડવા.
 હંસગામિની ને હર્ષ પુરણ, અભિલાષ મનમાં ઇચ્છ્યા;
 ઝાંઝર ઝમકે ધ્રુધરી ધમકે, વાળે અણુવટ વીંછ્યા.
 સુદામે જાણે આવી રાણી, ઇંદ્રાણી કે રુકિમણી;
 સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પદ્મિની લાગી પાય,

પૂજા કરીને પાલવ અણી, તવ ઋષિજી નાહા જાય.
 ચરચર ધૂળે ને કાંધ ન સૂઝે, છૂટી જટા ઉઘાડે શીશ;
 હસ્ત અહેવા જાય સુંદરી, તવ ઋષિજી પાડે ચીસ.
 હું તો સેજે જોઉં છું ધર નવાં, મને નથી કપટે વિચાર;
 હું તો વૃદ્ધ ને તમો જોખન નારી, છે કઠણ લોકાચાર.
 ભોગાસકત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ;
 જવા ઘો મને કાં દમો છો, તમને હજો કલ્યાણ,
 આંગણમાં કાંધ નર નથી, આ દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;
 તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કાં આણો છો વાજ્ય.
 ઋષિપત્ની કહે સ્વામી મારા, તમે રખે દેતા શાપ;
 દારેદ્ર ગયાં નવાં ધર થયાં, શ્રીકૃષ્ણ ચરણ પ્રતાપ.
 એવું કહી કર અહીંને ચાલી, તું સાંભળ પરિક્ષિત ભૂપ;
 સુદામો પેઠા પોળમાં, થયું કૃષ્ણ સરખું રૂપ.
 પ્રેમાનંદ.

તું તારું સંભાળ.

દાહરા.

પોતાનું ધર પરજો, તે તો પીડા ટાળ;
 પરની તારે શી પડી, તું તારું સંભાળ.
 વખત જશે વહી વાતમાં, કાલ ઝડપશે કાળ;
 ચતુર હોય તો ચેતીને, તું તારું સંભાળ.
 જળ લઇ જોઇએ તેટલું, ગરણું લઇને ગાળ;
 નદી તળાવ ગળાય નહિ, તું તારું સંભાળ.
 તુજ ધર પર પાણી પડે, પરઠવ ત્યાં પરનાળ;
 નભ સઘળું ઢંકાય નહિ, તું તારું સંભાળ.
 પગે પગરખાં પહેરીને, તાપ તપે તો ચાલ;
 મેદનિ બધી મઢાય નહિ, તું તારું સંભાળ.

પેખી જો તુજ પગ વિષે, ઝાઝી લાગી ઝાળ;
શું ખીનને શિર જુએ, તું તારું સંભાળ,
જળાય પાપ ન જગતનું, તારું પાપ પ્રભાળ;
ખીનને પછી બોધ કર, તું તારું સંભાળ.
પાપ ન પેખીશ પારકું, નિજ ગુણદોષ નિહાળ;
દુનીઆમાં દલપત કહે, તું તારું સંભાળ.

દલપતરામ.

પરચુરાણ.

જે જેને અભ્યાસ નહિ, તે તેને નહિ સ્વાદ;
અંધા આગળ આરશી, બહેરા આગળ નાદ.
કદી ઉલુક અનેક મળી, કહે સૂર્ય નિસ્તેજ;
પણ જાણો નિશ્ચે પડે, અંતે જુઠા એજ.
તોલે ગુંગા તુલ્ય તો, હેમ ન થશે ઉદાસ;
તારી બરાબર ક્યાં થશે, શું ગુંગાની ગુંગાશ.
જેનો ચારો જે કર્યો, તેને ભાવે તેજ;
હંસ સદા મોતી ચરે, કાગ અભક્ષ કરેજ.

અરે ન કીધાં ફૂલ કેમ આંબે,

કર્યા વળી કંટક શા ગુલાબ;

સુલોચનાને શિર અંધ સ્વામી,

ખરે વિધાતા તુજ કૃત્ય ખામી.

તીર્થ પાપ ટળે નહિ, જો મન મેલ ન જાય;
ખાળકુંડીનું હાંડલું, ઘોઝે ઉપર શું થાય.
મરતાં સુધી મટે નહિ, પડી ટેવ પ્રખ્યાત;
ફાટે પણ ફીટે નહિ, પડી પટોળે લાત.

દલપતરામ.

સુમંતનું પાછું ફરવું.

[સુમંત દશરથ રાજનો પ્રધાન છે. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને દેશવટે જવું પડ્યું, ત્યારે તેમને રાજ્યની હદ સુધી વળાવવા ગએલો. તે પાછો આવ્યો તે પ્રસંગનું આ કાવ્ય છે.]

રાગ વેરાડી.

સુમંત સંચર્યો રે, મારગે કરતો જય રુદન;
 રથ ઢાંકી વળ્યો રે, પસ્તાય છે અતિ ધણું મન.
 અરે હું અભાગિયો રે, વનમાં મૂકીને આવ્યો રામ;
 મુને જનનીએ જન્મ્યો વૃથા રે, કરવા આવું નિરદય કામ.
 દેખશે રથ રામ વિના રે, પામશે માતપિતા ધણું દુઃખ;
 જ્યારે મને પૂછશે રે, ત્યારે હું શું દેખાડીશ મુખ.
 સુમંત એમ શોચતો રે, રોધ રોધ રાતાં થયાં લોચન;
 અશ્વ ઝૂરે ધણું રે, પગ પાછા પડે દુરખલ તન.
 અવધપુર આવીયું રે, દીડી નગરી પ્રેત સમાન;
 લોક સહુ રુદન કરે રે, જે જ્યાં તે ત્યાં મૂકી ભાન.
 જ્યારે રામ વન ગયા રે, પુરમાંહી પડી છે હડતાળ;
 દેહ જેમ પ્રાણ વિના રે, એમ અવધપુરી તે કાળ.
 પ્રધાન પરવર્યો રે, પુરમાં ઢાંકી પોતાનું મુખ;
 કેકેને આંગણે રે, રથ છોડ્યો થયું અતિ ધણું દુઃખ.
 મંદિરમાં મંત્રી ગયો રે, જ્યાં છે દશરથ ભૂપ સુગણ;
 સહુ સાથે વીંટી વળ્યો રે, રાયના કંઠે આવ્યા છે પ્રાણ.
 સુમંતે ત્યાં જઈ રે, કીધો રાયજીને પરણામ;
 ભૂપતિ બોલિયા રે, સુમંત ક્યાં મૂકી આવ્યો રામ.

લક્ષ્મણ જનકી રે, પ્રાણવત્સલ મારો રઘુવીર;
 માંહે સરવસ ધન ગયું રે, હવે હું કેમ રાખું ધીર.
 સુમંત તે શું કર્યું રે, રામને શીદ મૂકી આવ્યો વન;
 મંદિર માંહે ઉજ્જડ થયું રે, કાણે ફેડ્યાં મારાં લોચન.
 હું અંધની લાકડી રે, રામને ચોરી ગયું કાણુ આજ;
 દેવે દુઃખ દીધું ધણું રે, મેં શાં કીધાં હશે કુડાં કાજ.
 મુને મૂકી ક્યાં ગયા રે, આવો મારા રામ કુંવર સુકુમાર;
 મારી આઘા કાણુ પાળશે રે, કાણુ ચલાવશે રાજ વહેવાર.
 વૈદેહી ક્યાં ગઈ રે, સુંદર ચંપકળી સુકુમાર;
 આવો મારી માવડી રે, મેં તને દીધું દુઃખ અપાર.
 હવે મુખ નથી દેખતો રે, લાડકવાયા લક્ષ્મણ વીર;
 આવો ડાહ્યા દીકરા રે, માંહે તન મન ધન રઘુવીર.
 હે વિધિ તે શું કર્યું રે, લૂટી લીધું દેખાડીને સુખ;
 આવું કોને થાય નહિ રે, હા હા દૈવે દીધું ધણું દુઃખ.
 બાળક બાળપણે રે, મેં પાપીએ કાઢ્યાં વન;
 સુમંત સાચું કહે રે, ક્યાં મૂકી આવ્યો પ્રાણજીવન.
 ક્યાં લગી સંગ કર્યો રે, ક્યાંથી તું આવ્યો પાછો ઘેર;
 રામે ત્યાં શું કર્યું રે, તે માંડી કહે મુજને પેર.
 સુમંત થયો ગળગળો રે, નેત્ર સજળ થઈ બોલ્યો વાણુ;
 મહારાજ મેં ધણું કહ્યું રે, પણ પાછા ન વળ્યા પુરુષપુરાણ.
 હું શૃંગવેલ સુધી ગયો રે, ત્રણ દિવસ લગી રહ્યા નિરાહાર;
 મુને પાછો વાળીયો રે, ગુણકે ઉતાર્યા ગંગા પાર.
 દક્ષિણ દિશા ભણી રે, ગંગા ઉતરીને ગયા રામ;
 તમને ધણા કરી રે, રઘુપતિએ કહ્યા છે પ્રણામ.
 સૂણી એવું ભૂપતિ રે, રઉરઉ લાગ્યો હુતાશન;
 ગાઢે સ્વર થકી રે, રાયે કીધું શોક રહન.

કંઠ મળી ગયો રે, અંગ પછડે અવની માંહે;
રામ વિન્નેગનો રે, અંગે અગ્નિ લાગ્યો ત્યાંહે.
આરત નાદથી રે, પોકાર્યું રાયે રામનું નામ;
દેહ મૂકી દશરથે રે, પ્રાણ ગયા કહેતાં રામ.

વસણ.

રામરામ રઘુવીર કહેતાં, તજ્યા બૂપે પ્રાણ રે;
હાહાકાર હવો તદા, સહુ રદન કરે નિરવાણ રે.

ગીરધર.

—:૦:—

ભીખ વિષે.

ભીખ માંહોં નહિ ભોગ, ભીખથી ભોગ ન સાધે;
ભીખ માંહોં નહિ માન, ભીખથી ભાગ્ય ન વાધે.
ભીખ નામ નિર્માલ્ય, ભીખથી ભારજ ખૂએ;
છે વરણ તુચ્છ તે સરવથી, ભીખ હોય હલકોં બહુ;
કવિ શામળ કહે શાણા સુણો, ભીખથી ભુંડું શું કહું.

દોહરા.

મોતથી ભુંડું માગવું, ધર્યો જન્મ તે ધીક;
કહેવો દાતા સૂમને, ભુંડી સહુથી ભીખ.
કાયર શુર વખાણવો, કૃપણ કહી દાતાર;
નીચને ઉચ વખાણવો, ભારે ગ્રહેવો ભાર.
અધર્મી હોય અભાગીયો, અધિક જણાવેહક;
રીઝવવો રાજ કહી, ભીખને માથે લક.
ગુણી કહેવો ગુણહીનને, સ્વરૂપ જ્ઞાની શક;
ન રહે બોલ નીમકતણો, ભીખને માથે લક.

શામળભટ્ટ.

ગરજ વિષે છપ્પા.

ગરજે જાય વિદેશ, ગરજ શિર ભાર ઉપાડે,
ગરજે વાજાં વાય, ગરજ તરવાર વળડે;
ગરજે ગુણ ગણાય, ગરજથી ધન પશુ ધીરે,
ગરજે મોંઘો માલ, નાખશે ઉડે નીરે;
પામર જનને પિતા કહે, માઠા સંગ રહે મળી,
કવિ શામળભટ્ટ સાચું કહે, ગરજ જ સાકરથી ગળી.
ગરજે ઘેલા સાથ, જાય ડાહ્યો પણ દહાડી,
ગરજે નીચ ઘેર ઉઠ્યા, લેજ લાખેણી લાડી;
ગરજે પંડિતરાય, મુરખની માને સેવા,
લક્ષપતિ તજી લાજ, ગરીબ ઘેર જાયે લેવા;
વળી ગરજે ગર્વ ધટે ધણો, ગરજે રોષ મૂકી રહે,
કવિ શામળ કહે વશ ગરજને, કવરણુને કાકો કહે.

ગરજે સહુ વિષ વિષમ, પીએ છે પૂરણ પ્રીતે,
દંભી જનને દેખી, નમે નર ગરજે નિત્યે;
ગરજે નિર્મળ નાર, લાજ લાખેણી લોપે,
ગરજે મૂમની સેવ, ચાહે છે ચિત્તથી ચોંપે;
રાજ પણ ગરજે રંક ઘેર, પાળે પગલે પરવરે,
કવિ શામળભટ્ટ સાચું કથે, નેવ નીર મોભે ચઢે.
ગરજે ગુણકા નાર, જમ નર આગળ નાચે,
ગરજે ઝોડે હાથ, ગરજ જાયક થઈ જાયે;
ગરજે ગુણોજન થાય, ગાયે ગુણવંતાં ગીત,
ગરજે શત્રુ સાથ, પરાણે માંડે પ્રીત;
નીરમાં મૂકે છે નાવડાં, તે ખૂડે કિંવા તરે,
કવિ શામળ કહે ગરજે સહુ, કુંડું કે રૂડું કરે.

શામળભટ્ટ.

રખે રીઝતો રિદ્ધિસિદ્ધિ રળીને.

ભુજંગી છંદ.

કહે શું થયું જો ધણું તું કમાયો,
કહે શું થયું પૂર્ણ પૈસો જમાયો;
અરે અંતકાળે જવું ઉછળીને,
રખે રીઝતો રિદ્ધિસિદ્ધિ રળીને.

ઉંચા વાસ ચોકખા ચુનાથી ચણાવ્યા,
તજી સર્વ તે સ્વર્ગ વાટે સિધાવ્યા;
વડા વાસ જોવા ન આવ્યા વળીને,
રખે રીઝતો રિદ્ધિસિદ્ધિ રળીને.

જીતી જીજ્ઞમાં રાજ જોણે જમાવ્યાં,
મહા શત્રુનાં શીશ નીચાં નમાવ્યાં;
પડ્યા તે પ્રતાપી ધરામાં ઢળીને,
રખે રીઝતો રિદ્ધિસિદ્ધિ રળીને.

મહાસિંધુ સુદ્ધાંતું બહાંડ મોટું,
ખરેખાત જોતાં દીસે સર્વ ખોટું;
ટકેલું ભલું તે જવાનું ટળીને,
રખે રીઝતો રિદ્ધિસિદ્ધિ રળીને.

ધણા વેગવાળી જીઓ કાળ બંદી,
બધું વિશ્વ તેમાં પડયું જેમ બંદી;
દળી મારશે દેહ સૌના દળીને,
રખે રીઝતો રિદ્ધિસિદ્ધિ રળીને.

દલપતરામ.

મોટા લોક.

છાંપા.

મોટા કંઈ છિદ્ર, કાઢશે તે દંડાશે,
 મોટા સાથે વેર, કરે તે સ્ત્રી રંડાશે;
 મોટા સાથે પ્રીત, પીડા કાષ્ટક દિને કરશે,
 મોટા સાથે મમત, કાંધે વણુમોતે મરશે;
 વળી મોટાને જે ગુણુ કરે, તે આટા લૂણુ જશે,
 રંકની કીર્તિ રાજા કને, કરશે તો દુઃખીઓ થશે.
 મોટા પાસે નેહ, કાળે તો ઘોડા બાંધે,
 રાગ પણ મોટા સાથ, કાળે તો કાળજી ચંધે;
 મોટા આવે ઘેર, સવારથને તો તાકે,
 મોટાથી વહેવાર, કરે તે આખર થાકે;
 જે મોટા જન મૂરખ મના, તે સાથે નવ ખોલીએ,
 શામળ કહે એવા આગળે, મન પડે નવ ખોલીએ.
 મોટા સાથે વેર, કરે તે કારજ કુંડું,
 મોટા સાથે વેર, કરે તો ભાગ્યજ ભુંડું;
 મોટા સાથે વેર, થયું તો જીવજ લેશે,
 મોટા સાથે વેર, કરે તે કદ રહેશે,
 માનીએ વાત મોટાતણી, કદી નિંદા નવ કીજીએ,
 શામળ કહે પ્રીતિ પૂર્ણુ જો, પણ મોટાથી ખીજીએ.
 કરે ચોરી જે ચોર, એક દિન શીશ કટાવે,
 કરે જારી જે જાર, માન મરજાદ મટાવે;
 કરે ચાડી જે ચાડ, સુજશ જોતામાં જાય,
 નિર્ધનનો વેપાર, કદી દેવાળું થાય;
 જે મોટા સાથ મમત કરે, મોત વિના નિશ્ચે મરે,
 નિરાશ રહ્યાથી પણ નકી, કેમ અરથ એકે સરે.

શામળભટ્ટ.

૩૮ સ્વભાવ વિષે.

છપા.

કેસર ક્યારા માંહી, બરાસ કસ્તુરી બેહેકે,
 પાછળ કનકની પાળ, લક્ષ્મી મોતી લેહેકે;
 ગંગા ગોમતી નીર, અવેર જડિત્ર જ ઝારી,
 સોળ ધરી શણુગાર, સીંચે નરપતિની નારી;
 એવી રીતે કદી ઉગીયો, લસણુ છોડ ગંગાતટે,
 બદબોધ ઉડે પણુ બહુ ધણી, શામળ સ્વભાવ નવ મટે.
 જળ તરવાને તુંબ, અગ્નિ ઓલવવા નીર,
 બૂખનું ઓસડ અન્ન, બાળનું ઓસડ ક્ષીર;
 તાવ ઓસડ ઉપવાસ, ગૂમડે ડામજ દેવા,
 વિવેક તો વશીકરણુ, સમસ્ત પ્રકારે સેવા;
 ઓસડ છે એક એકનાં, કોડે કોડે કહું કથી,
 ભુંડા કે રૂડા સ્વભાવનું, શામળ કહે ઓસડ નથી.
 કોઇ સ્વભાવે શીળ, તથા કોઇક તો તાતો,
 કોઇ સ્વભાવે ઉદાર, કોઇ કરપી મદ માતો;
 કોઇ જર કો જીલમી, કોઇ દંભી કે ડાહ્યો,
 કો પાપી પુણ્યવંત, કોઇને વ્યસને બાહ્યો;
 કો હરામીને કો હેતુવો, કો હસમુખો હરિ ધડ્યો,
 શામળ સ્વભાવ જે જાતનો, પ્રથમ પડ્યો તે તો પડ્યો.
 કોઈ વરણુવે વેદ, ભેદ કો ભારે ભણિયો,
 કો મૂરખ મહિપત્ય, કોઇ જ્ઞાનીમાં ગણિયો;
 કોઇ કરે બહુ પુણ્ય, કોઇ કહેવાણા પાપી,
 કોઇ સમન્યા નહિ સત્ય, કોઇ જપમાળા જપી;
 કોઈ સુખદાતા સંસારને, કોઇ નીચ સઉને નડ્યો,
 શામળ સ્વભાવ પલટાય નહિ, પ્રથમ પડ્યો તે તો પડ્યો.

શામળભટ્ટ

કવિ લૂંટાયા.

આ કવિતા લખનાર કવિ નરભેરામ ધણી વાર ડાકાર જતાઃ
અને ત્યાં ભજનો બનાવી ગાતા. એક વખત તે રસ્તામાં લૂંટાએલા
તેનું આ કાવ્ય છે.

દારકાથી રણુછોડજીને ડાકાર લાવનાર ભક્ત બોડાણાને ઉદ્દેશીને
પણ કવિ નરભેરામે કાવ્યો લખ્યાં છે.

ઘોળ.

(રાતો ઘોડો રણુપાખરિયો, શ્વેત ધર્યો શણુગાર જોને:—એ રાગ.)

ધરમે ઘોળાં નિત્યે ગાઇએ, ડાકારવાળો ડાહ્યો વા'લા;	
આંબા તળેથી બે જણુ ઉકયા, ખાલણુ દેખી ધાયો વા'લા.	૧
ઉમો રે' અલ્યા ખાલણુ તું તો, ત્યારે લાગી ખીક વા'લા;	
ભુગત કરીને જોડો લીધો, ડાકારને છે ઠીક વા'લા.	૨
ભાંજ આપ્યને ભાંજ આપ્યને, એવું આવી કહે છે વા'લા;	
અચરજ સરખું મુજને ભાસ્યું, લુગડાં એ તો લે છે વા'લા.	૩
પાઘડીને પહેલી લીધી, માયું કરિયું બોડું વા'લા;	
હીંડી હાલી ડાકાર આવ્યા, પાસે નો'તું ઘોડું વા'લા.	૪
દોટીમાં શું એવું કહીને, પછેડી પણ લીધી વા'લા;	
જૂના લઈ નવા આપશે, કૃપા હરિએ કીધી વા'લા.	૫
જે જોઇએ તે માગી લ્યોને, ના કહ્યાનો નેમ વા'લા;	
હાથપગ ને દોરો તુંગડી, રહી છે કુશળખેમ વા'લા.	૬

ચોખાનીનો કડકો પે'રો, સર્વે દાન કરીને વા'લા; ઉમળકો આણીને સો'પ્યું, નરભે તો હરિને વા'લા.	૭
જીનાં પુનાં વસ્તર મારાં, લાજ રહી તે માટે વા'લા; રામકૃષ્ણ ગોવિંદ કરતાં, ચાલ્યા ઉભી વાટે વા'લા.	૮
લોક મળે તે એવું પૂછે, કહે પાલણ્ય ક્યાં લૂંટયો વા'લા; જીજ્ઞા મુખમાં સાજી છે તો, છોગાળોજી ત્રૂક્યો વા'લા.	૯
નહાના ભડકે દિવાળી ને, મોટે ભડકે હોળી વા'લા; જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કાળી વા'લા.	૧૦
‘પણસોરા’ ને ચોરે આવ્યા, ખખર કરી છે ખાંતે વા'લા; પાલણ્ય પટેલ દેસાઈ કહે, ભગત રહેો નિયંતે વા'લા.	૧૧
દવારકા દેસાઇને જોરે, લાઇએ કરિયું જોર વા'લા; ઘો રણશિંગુ વહાર કરોને, ઝાલી લાવો ચોર વા'લા.	૧૨
નરભો કહે એવું નવ કરવું, સમજાવ્યા નિરવાણુ વા'લા; નિત્યે પુનમે મારે જાવું, ખોસ્યો મારો પ્રાણ વા'લા.	૧૩
પછેડી તો તુર્ત મંગાવી, હાથ ભરીને લીધી વા'લા; જૂનાં લઇને નવાં આપ્યાં, કૃપા હરિએ કીધી વા'લા.	૧૪
એ ચાર દિવસ જો રહે તો, બાજરી લખાય વા'લા; જન નરભાને હેતે રાખ્યો, ગુણ હરિના ગાય વા'લા.	૧૫
પાંચે દિવસ કિરતન કરિયાં, બાજરી થૈ મણુ ખાર વા'લા; વેડીઆનાં મન દુઃખાયાં, નરભે મેલ્યો પાર વા'લા.	૧૬

નરભેરામ.

ઘડપણુ.

ધોળ.

ઘડપણુ કેણે મોકલ્યું ? જાણ્યું જોખન રહે સૌ કાળ. ઘડ૦ ટેક
 ઉંમર તો ડુંગર થયા રે, પાદર થયાં પરદેશ;
 ગોળી તો ગંગા થઈ રે, અંગે હિજળા થયા છે કેશ. ઘડ૦ ૧
 નો'તું જોઈતું ને શીદ આવિયું રે, નો'તી જોઈ તારી વાટ;
 ધરમાંથી હળવા થયા રે, કહેશે ખૂણે ઢાળો એની ખાટ. ઘડ૦ ૨
 નાનપણે ભાવે લાડવા રે, ઘડપણે ભાવે સેવ;
 રોજને રોજ જોઈએ રાખડી રે, એવી બળી રે ઘડપણની એ ટેવ. ઘડ૦ ૩
 આંખે તો સૂઝે નહિ રે, થરથર દ્રવ્યે કાચ;
 ખાધું તો અન્ન પચે નહિ રે, વળી બેઠા નવ રહેવાય. ઘડ૦ ૪
 પ્રાતઃકાળે પ્રાણુ માહરા રે, અન્ન વિના અકળાય;
 ધરના કહે મરતો નથી રે, તેને બેસી રહેતાં શું થાય. ઘડ૦ ૫
 દીકરા તો જૂજવા થયા રે, વહુઅર દે છે ગાળ;
 દીકરીઓને જમડા લેઈ ગયા રે, હવે ઘડપણુના શા રે હવાલ ? ઘડ૦ ૬
 નવ નાડીઓ જૂજવી પડી રે, આવી પો'ચ્યો કાળ;
 બધરાં છોકરાં ફટફટ કરે રે, નાનાં મોટાં મળી દે છે ગાળ. ઘડ૦ ૭
 આવી વેળા અંતકાળની ત્યારે, દીકરા પધાર્યા દાર;
 પાંસળીએથી છોડી વાંસળી રે, તેણે લેઈ લીધી તેણી વાર. ઘડ૦ ૮
 એવું જાણી સહિ હરિ બળે રે, સાંભળજો સહુ સાથ;
 પર ઉપકાર કરી પામશે રે, જે કાંઈ કીધું હશે જમણે હાથ. ઘડ૦ ૯
 એવું નક્ક છે આ વૃદ્ધપણું રે, મૂકી દો સૌ અહંકાર;
 ધર્મના સત્ય વચન થકી રે, મહેતે નરસર્થ ઉતરો ભવપાર. ઘડ૦ ૧૦

નરસિંહ મહેતા.

મોત.

છપા.

નાઠે મૂકે ન ભૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જાએ,
નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે નવ જાએ;
નાઠે ન મૂકે તાવ, નાસવે ગ્રહ નવ છૂટે,
નાઠે ન રહે લક્ષ, ચોર કે હાકેમ લૂંટે;
વળી નાઠે મોત મૂકે નહિ, નાઠે ફૂડો પાશ છે,
કવિ શામળભટ્ટ સાચું કહે, નામ તેહનો નાશ છે.

જે જાયું તે જાય, જેહ ખીલ્યું તે ખરશે,
ભરિયું તે ઠલવાય, ચડ્યું તે તો ઉતરશે;
લીલું તે સુકાય, નવું તે જૂનું થાશે,
આવરદા વશ સર્વ, કાળ સહુકોને ખાશે;
જો કિન્નરજન ને રાક્ષસો, દેવ ગંધર્વ ને દાનવી;
મધવાદિક મોતે મરે, તો કાણુ માત્ર આ માનવી !

(રે) ગયા ઇંદ્ર કંઠ કોક, ગયા ઝલ્લા કંઠ બૂલ્યા,
ગયા કરોડો કામ, અડગ શૂરા પણ બૂલ્યા;
ગયા દેવ દિગ્પાળ, ગયા માંધાતા મહિપત,
ગયા દિલિપ હરિશ્ચંદ્ર ગયા છાકેલા છત્રપત;
વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાનવી.
થાવર કોઇ રહ્યા નહિ, તો કાણુ માત્ર આ માનવી ?

મારું મારું ઠરે મૂઠ, કારમી કાયા માયા,
અગ્નિને આરૂઠ, અંધ થઇ ધંધે ધાયા;
આ મારું ધરસૂત્ર, પુત્ર મારો પરણાવું,
ધડપણે પાળે મને, આજ ભલી ભાત ભણાવું;

પણુ એ દીપક છે વાયુમાં, કાચો કુપ્પો કાચનો,
 શામળ કહે મૂઠ મમતા કરે, એવા શરીર અસાચનો.
 જાય જોરાવર શર્ણુ, પ્રીતે પાતાળે પેસે,
 પેસે અરણ્ય નીર, મેરુ માથે જઈ બેસે;
 જાય શેષને શરણુ, રવિ રથ આગળ ચાલે,
 મંત્ર જંત્રના જાપ, કરી મધવા સંઘ મ્હાલે;
 કદિ સંય પ્રપંચ કરે ધણા, રવિમંડળ બાધું અટે,
 પણ શામળભટ્ટ સાચું કહે, મરવાનું તો નહિ મટે.

શામળભટ્ટ.

શૂરાનો માર્ગ.

(રાતો ઘોડો રણપાખરિયો, શ્વેત ધર્યો શણુગાર જોતો!—એ રાગ.)

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોતે;
 પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોતે. ૧
 સુત, વીત, દારા, શીર સમરપે, તે પામે રસ પીવા જોતે;
 સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા, માંહિ પડ્યા મરજવા જોતે. ૨
 મરણુ આગળે તે ભરે મૂઠી, દિલની દુઝા વાચે જોતે;
 તીરે ઉભો જુએ તમાસો, તે કોડી નવ પામે જોતે. ૩
 પ્રેમે પંથ પાવકની જવાળા, ભાળી પાછા ભાગે જોતે;
 માંહિ પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોતે. ૪
 માથા સાથે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહિ સે'લ જોતે;
 મહાપદ પામ્યા તે મરજવા, મૂકી મનનો મેલ જોતે. ૫

પ્રીતમદાસ.

મહારાણેા પ્રતાપ.

(અનુષ્ટુપ)

નમું વીર્યભરી યાણી, ભારતી પુણ્ય દેશની;
યાચતાં હું કૃપા તારી, ચીતરૂં મૂર્તિ વીર્યની.
ધર્મની દેશભક્તિની, ધીરવીર પ્રતાપની,
ચોગીમાં શ્રેષ્ઠ ચોગીથી, રામના પુણ્ય વંશની.

ગઠ વી:—

મેવાડી વીર ભૂમિના, બાપા રાવળ વંશના;
પ્રચંડ સૂર્ય તણા પ્રાણે, પૂરેલા નિજ ગાત્રના.
રામચંદ્ર પ્રતાપીના, રક્તના શ્વાવથી ભર્યા;
રાજ્યપુત્ર રણે ધીરા, મૌલિના મણિ તેમના.
હાય ! તારા પિતાઓએ, દુઃખ વેડી રણે રણે;
મેળવેલું મહા કષ્ટે, પ્રાણ ને રક્ત રેડીને.
પુણ્ય પુગળ પ્રકાશથી, ફેડતાં નિજ શત્રુને;
મહારાજાધિરાજેના, રાજ્યનું શ્વેત છત્ર તે.
જેને આલંબીને ઉભી, મોહિની વીર્યની ભરી;
રાજ્યલક્ષ્મી તણી જ્યોતિ, ચંદ્રની શાળી છાંય શી.
રોજાયા જેવું તે આજે, તેજ મેવાડ ભૂમિમેં;
ધૂળમાં શીદ જોવાને, જીવાડયો દૈવ તેં મને !
રાજ્ય ને દેશ—ભક્તિના, ધર્મ—સૂત્રની માળમાં;
સંકેલી પ્રાણને મહાદ્યા, સંત્રામે જેમ લગ્નમાં.
જન્મથી જન્મભૂમિના, ભક્ત ને રાજાખીજ જે;
મહાવતો બાપ ! તેં દીઠા, કપાતા રણ્યયમ્ભે.
લોય તેં શું કર્યું એવું, કડીણું હૃદયું ધણું;

લૂછતાં લોહીની ધારા, નેત્રમાં આવતી કહું.
 જન્મભૂમિ તણા ઝણે, 'હરહરિ' ઘોષણા કરો;
 સ્વાતંત્ર્યના મહા મોક્ષે, યજ્ઞમાં પ્રાણ પાથરો.
 સાંભળી બાપુ તારી એ, વીરની જ્યઘોષણા;
 ઉછળીને પડ્યા વીરો, સંઘ્રામે રામ બોલતા;
 કાળની મૂર્તિના જેવા, શત્રુનાં શિર કાપતા,
 રૂધિરે ખરડ્યા અંગે, કીર્તિ નિશ્ચળ બેટતા.
 ખોયા તેં હાય ! એવાને, તોયે બાપ પ્રતાપ તેં;
 છાડ્યું નહિ જરા ધૈર્ય, માંડ્યું યુદ્ધ ફરી અને.
 રાજ્યભોગ તણા રંગે, ભરેલા રાજ્યમહેલને;
 ઉખેડ્યા ભૂતળેથી તેં, શત્રુને વીતવા રણે.
 પ્રાણથી પણ બહાલી ને, પુત્રથી અધકી ઘણી;
 રાજ્યભક્ત પ્રજા તારી, આમને જોઈ છાડતી.
 ને તેમના વિલાસોની, લક્ષ્મીની રેલથી ભરી;
 હવેલીઓ હાય તેં દીઠી, ઉખડી મૂળથી જતી !
 અમલ દર્દ સહું આ જે, વીરધીર શિરોમણિ;
 વાણીએ ના કહું જાયે, દાસથી દીનવૃદ્ધથી !
 આજ તોય વિતાવી તું, ધૈર્યમર્યાદ એકલો;
 જોઈ ઉભો વને બાલો, ઝાલીને વ્યગ્ર ચિત્તનો.
 રાજબાળ સુતાં તારાં, ઝોળીએ વનવૃક્ષમાં;
 અને હાય પ્રતાપી શું, ભાખરો એક અનમાં !
 ભૂખે આ ટળવળે તારી, રાજકન્યા સુકોમળી;
 દૈન્ય પુતળી જેવી, સામું જોતી વળી વળી !
 દુઃખ આ દેખીને તારું, રોતી શી હરિણી બધી;
 વૃક્ષ ને વૃક્ષની વધી, અશ્રુને ઢાળતી જતી.
 વસુંધરા ના સહે તારા, દુઃખનો ભાર હાલતી;
 દુઃખથી ડોલતા પહાડો, અશ્રુસ્રાવ સરી જતી.

આલથી અશ્રુની ધારા, વર્ષે રાજર્ષિ! જો જરી;
 આર્તવાણી વનશ્રીની, પક્ષીને કંઠ નીસરી.
 હાય હાય તણી વાણી, દુઃખની સૃષ્ટિ ઉચ્ચરી;
 રડે છે રાજ આજે આ, કાને કેમ ધરે નહિ !!

‘ધર્મપાળ દેવદૂત:—

અહા !-શી દર્દની વાણી ? દેવનેય રડાવતી;
 ધૈર્ય ને ધર્મના સ્થંભે, અંગને ઢાળી સાંભળી !

મગનભાઈ ચતુરભાઈ.

ભામાશાની દેશભક્તિ.

રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે ક્ષાત્રપાળ મહારાણા પ્રતાપ
 એ નામનું એક વીરરસનું કાવ્ય લખ્યું છે, તેમાંથી આ ભાગ લીધેલો
 છે. લડાઈમાં પ્રતાપ હાર્યો છે, લશ્કર ટકાવવા જોટલું ધન રહ્યું નથી,
 અને મેવાડનો લાગ કરવા તૈયાર થયો છે, તેવામાં મંત્રી ભામાશા
 આવે છે.

ભામાશા:—(મોટેથી બોલતો)

થોભો વીર જરા થોભો, માત મેવાડ આંસુડે;
 પહાડની ખીણ પૂરીને, પૂરમાં સર્વ લોકને.
 તાણતી દુઃખ દેખી ને, આપણાં અવધી વનાં;
 રાંકડી આ પ્રજનાં ને, વીર જહાલાં સુપુત્રનાં.
 કોની ઝોથ મૂકી ચાલ્યા, એકલી વૃદ્ધ માતને;
 કોના છત્ર તણી છાંયે, પ્રજને બાંધી છાંયડે ?

રાણે નહોતું કરી પહેલું, પ્રજના સ્નેહની પ્રતિ;
 હદે હાય? કર્યું આતું, કઠીણું વજના થકી.
 બાપુ! વીર સહે દુઃખો, દુઃખના સહવાસથી;
 પ્રજા તો બાપડી ત્રાસે, સ્વપ્ને દુઃખ દીઠું નથી.
 રાંકડી અન્ન છોડીને, નારી ને બાળકો સહી;
 આંખમાં આંસુ લાવીને, સાંભળ્યું આમ ન્યારથી.
 છૂટે મોઢે રડે રાણા, તુર્કને શર્ણુ મૂકીને;
 જતાં લાજ લગારે ના, લાગે મેવાડ વંશને ?

પ્રતાપ—(મનમાં)

હાય હાય દુઃખી શબ્દો, મર્મનાં સ્થાન ભેદતા;
 સાંભળી સાંખવાનાય, આવ્યા દિન પ્રતાપના !
 પ્રજાનો આર્ત પોકાર, સુંમરો હૃદયમાં પડે:
 સાંકળે નુંધિયો હસ્તી, ત્રાડ પાડી મને રડે !
 દેવનો ફેર કારી આ, શીઘ્ર જવાડતો મને;
 જવાડયો તો અરે શાને, ખુટાડયું સૈન્ય તેં રણે !

ગઢવી:—

પ્રજનાજ વિનોદાર્યે, રાણો પ્રાણુ ધરી રહ્યો;
 ત્હોય વૃદ્ધ વદો જ્ઞાને, શબ્દ આ મર્મ ભેદનો ?
 સામગ્રી યુદ્ધમાં આવી, જીવો છો આજ સાજમાં;
 મેવાડના વીર રાણાની, છોડતાં કૈંક આશમાં.
 હાલમાં આપણી ધણી, સૈન્યને પૂર જોસમાં,
 લાવીને આવતાં પાછા, શત્રુનું દળ કાપતાં;
 રાણાનું છત્ર સ્થાપીશું, ધૈર્ય કાળ અનંતમાં.
 ભામાશા ધૈર્ય ધારીને, કૈંક કાળ વિતાવશો;
 ધૈર્યનું દળ મીઠું છે, પ્રજા શાન્ત પમાડશો.
 પ્રજાનું દુઃખ ચીરે આ, રાણાનું હૃદય કુમળું:
 તોય તેજ પ્રજા અર્યે, વજનું કઠિણું કર્યું !

પ્રતાપ:—(આવેશમાં)

હોડ હે! ગઢવી તારી, યુક્તિઓ ધૈર્યની બધી;
કાને કેમ સૂણી જાએ, પ્રજાની ખૂમ દુઃખની.
હાય! હાય! હેઠે માંડે, ધૈર્ય તે ના હવે ધરે;
એકલે હાથ સંગ્રામે, ધૂમવા શત્રુ સૈન્યમે.
તદ્દીને ઊઠતું આવી, વૃદ્ધની વાણી સાંભળી;
વીર મારી પ્રજા દુઃખે, યોદ્ધાનાં મર્મ ભેદતી!

ભાભાશા:—

એકલે હાથ શે ખાપુ? પ્રજા મેવાડની ગણી;
બાયલી શું? જહીં પાકી, વીર વંશની આવળી!
વીર એજ ધરા માંહી, મોળું બીજ હશે કઢી;
રાણા શું આ વઢો છો જે, શર્માવે કૂખ માતની?
પ્રજાની રિદ્ધિ સિદ્ધિ ને, પ્રજાનાં બાળકો બધાં;
દેશ ને રાજ્યનાં સર્વે, વીર મેવાડ ભૂમિનાં.
દેશના દુઃખના કાળે, પ્રજાની સુંદરી બધી;
તેય શસ્ત્ર ધરી હસ્તે, સંગ્રામે કાળના સમી.
વિત્ત જે દેશમાંથી આ, એકલું રાજ્યના બળે;
ન્યાય ને શાન્તિની છાંયે, પ્રજાએ સંધર્મ કળે.
દેશને અર્થ ખર્ચાએ, સ્વાર્થ એ વિત્તનો સરે;
શત્રુનાં હૃદય કંપાવી, દુઃખનાં અશ્રુ નીતરે.
ધિક્કર એ વિત્તને જો તે, આવે કાળ ઝરે નહિ;
દેશ ને રાજ્ય-સેવામાં, વિત્ત નહૈં ઝરે તે સહી.
ચૂસી દુષ્ટ મરે સ્વાર્થી, પાપના બારને વહી;
સૃષ્ટિના તુચ્છકારે તે, જીવતાં મરશે ઝૂરી.
વીરની આ ધરિત્રીમાં, એક એવો નથી કઢી;
દેશસ્વાતંત્ર્યને અર્થે, પ્રાણ દેતાં હઠે જરી.

બાર વર્ષ લગી રાખો, લાખોનું સૈન્ય વીરનું;
 ખર્ચને અર્થ રાણાજી, લૂંટો લંડાર લાખનું.
 વિત્ત એ રાજસેવાની, સામગ્રી હર્ષથી કરો;
 વૃદ્ધ ભામા તણું હર્ષે, હંદે આ રાજવી ભરો !
 પ્રજાની લક્ષ્મીની રેલ, દેશના ચર્ણુસ્પર્શથી;
 પવિત્ર આજને દહાડે, રાણાજી હાથથી કરો.

ધર્મપાળ દેવકૃત:—

અહા ! દેવ જીએ સ્થંભી, વીર મેવાડ દેશમાં;
 વીર્યનાં પૂતળાંને આ, દિવ્ય સંસાર સ્વર્ગમાં !
 ધન્ય આ દેશની ભૂમિ, રાણો વીર પ્રતાપ છે;
 વીર સર્વે અહા ! સૃષ્ટિ, પ્રજા ન્યાંની પ્રવીર છે !
 ધન્ય ન્યાં આ ત્રિપૂટીનો, સ્વર્ગી સંયોગ થાય છે;
 ઉદ્ધારે ધર્મને જાતે, સ્વર્ગનું સ્વર્ગ આજ છે.

પ્રતાપ:—

બહાલા ભામા રણે રાખ્યો, રંગ તે રજપૂતનો;
 આવ ભેટ મને હર્ષે, સુખાળો જન્મ તાહરો.
 આપણી જન્મભૂમિને, આખા આર્યપ્રદેશને;
 આર્યના ધર્મ બહાલાને, સાચવ્યો અંતને સમે.
 બહાલા વીર વળો પાછા, શત્રુને સજ્જ સૌ કરો;
 છિછળી શત્રુના સૈન્યે, વાધ જેવા તૂટી પડો.
 માંસ ને રક્તનો નિશ્ચે, નાશ આ સૃષ્ટિમાં લખ્યો;
 આત્માની દિવ્ય જ્યોતિમાં, મૃત્યુ દેહ પ્રજાળતો.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ.

(દિવ્ય ઇંદ)

“ વીરા ! ચાલો ઝટ રણમાં,
કાઢો તાતી તલવાર !
હર હર હર નાદે ધૂમતા,
કરીએ અરિનો સંહાર !

રણધીરા હે રજપૂતો,
મુજ અંગતણા શણગાર !
રે ચાલો હલદીઘાટે,
શરા ખાવીસ હજાર ! ”

“ વીરા ! શું શૌર્ય ગયું છે ?
શું રજપુત થશે ગુલામ ?
મેવાડ પરાધૌન ખનશે ?
શું જશે સિસોદિય નામ ?

નહિ, નહિ, નહિ, રણમાં ચાલો,
ઝળકાવો તમ હથિયાર !
રે ધૂમો રાણા સાથે,
શરા ખાવીસ હજાર ! ”

“ વીરા ! તમ આજે રણમાં,
ઘેરશે અરખલિત પ્રવાહ;
રજપુત ગૌરવ હજી પણ છે,
તે જોશે અકબરશાહ !

રે આજ પ્રતાપ પ્રતાપે,
 ઢૂંઢૂં રહેશે રણુમોઝાર;
 ને સાથે ઝૂઝશે તેના,
 શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ ગર્જન કરી એમ પ્રતાપે,
 ઝૂકાવ્યું રણે શરીર;
 હોકાર કરી ત્યાં ઉછળ્યા,
 રાઠોડ, સિસોદિય વીર.

ચંદાવત, સંગાવત ને,
 ઝાલા, ચોહાણ, પરમાર;
 રિપુને હણવાને કૂઠા,
 શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ મોગસ યુવરાજ સધીમ ને,
 અંબરપતિ મહાવીર માન;
 લઈ સૈન્ય અસંખ્યજ ઉભા,
 કંઈ સિંધુતરંગ સમાન.

પણ મૃગટોળામાં ફૂટે,
 વનરાજ કરી હોકાર;
 ત્યાં કૂઠા તેમ પ્રતાપી,
 શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ ધડ ધડ ધડ થાય ધડાકા,
 ખૂળ તોપ તણા ચોપાસ;
 કડ કડ કડ તૂટી પડતું,
 નીચે આવે આકાશ !

તેને ન જરા ગણકારી,
 ધરો અંતર શૌર્ય અપારઃ
 ત્યાં મૃત્યુમુખે હોમાતા,
 શરા બાવીસ હજાર !”

“ આજે નથી પાછું ફરવું,
 સમરાંગણુ છે અવસાનઃ
 રિપુને હણવું કે મરવું,
 છે એજ અમારી લ્હાણુ !

એવું કહ્યો સહુ ઝુકાવી,
 મોગલને મારે માર;
 રે રેલ સમા ત્યાં રેલે,
 શરા બાવીસ હજાર !”

“ રણવીર પ્રતાપ બધે ત્યાં,
 કરતો ધૂમી નાદ પ્રચંડ;
 અરૂં આજ પ્રકાશિત કીધું,
 રણમાં નિજ શૌર્ય અખંડ !

ભેદી અરિહાર ધસ્યો તે,
 ખુદ સહીમ હતો જે ઠાર;
 હર હર હર કરતા ગરબ્યા,
 શરા બાવીસ હજાર !”

“ આકાશ ધરા ત્યાં કંપ્યાં,
 ડાલે ચૌદે બ્રહ્માંડ !
 રણક્ષેત્રે આરંભાયો,
 શો લીધણુ હત્યાકાંડ.

ઢગના ઢગ વીરો પડતા,
 નહિ શબનો કાંધ શુભાર;
 લડતા અગણિત મોગલ ને,
 શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ માર્યા રક્ષક ને મ્હાવત,
 રાણાએ રાખી રંગ;
 ને સર્લોમતણા ગજ પર ત્યાં,
 નિજ અન્ન મારો છલંગ !

પણ ગજ નિજ પતિને લપ્પને,
 ત્યાંથી નાઠો તે વાર;
 રાણા સહ પાછળ દોડયા,
 શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ ‘અલ્લા હો અકબર કરતા,
 ત્યાં દૂદા મોગલ સર્વ;
 નથી બીરુ બન્યા હજી કાંધ,
 નહિ રણમાં ખોશે ગર્વ.

ત્યાં ફરી વળા ચોપાસે,
 કીધો પ્રભુનો ઉદ્ધાર;
 ને ઘેર્યા રાણા સાથે,
 શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

પણ વીર્ય અપૂર્વજ કાંધ,
 તે પ્રતાપ ફેરૂં આજ !
 એકલડો સોની વસ્ત્રે,
 તે ઘૂમો રણો સિંહરાજ !

અર્જુન શું આજે તેનો,
યથ પામ્યો છે વિસ્તાર !
હા ધન્ય પ્રતાપ ! અને ટુજ,
શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ એ યુદ્ધચક્રી ત્રણ વેળા,
રજપૂત યોદ્ધા દષ્ટ પ્રાણ;
ઉગારી લાવ્યા બળથી,
નિજ રાણાને નિર્વાણ.

પણ જોઈ વીરો નિજ પડતા,
ફરી ભેદી ધસ્યો અરિહાર !
નહિ બાણ્યું હવે નથી સંધળા,
શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ અતિ રોષ થકી બની ગાંડા,
ધેરો રાણાને ત્યાંય;
ઝળ ઝળ ઝળ ચપળા જેવી,
ચમકી અસિઓ રણમાંય !

બાણે ન પ્રતાપ હવે કંઈ,
મોગલથી બચે લગાર;
નથો રથા હવે સહુ તેના,
શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

“ એ સ્થિતિ રાણાની જોઈ,
ઝાલાપતિ લઈ નિજ વીર;
મૂઝી છત્ર પ્રતાપનું માથે,
રણમાં દોડ્યો રણધીર !

દિલ્હીશ્વર કેરું ઉભટયું,
ત્યાં સૈન્ય અસંખ્યજ ત્યાર;
રે ટપટપ ધરણી ઢળતા,
શરા બાવીસ હજાર ! ”

“ પણ રિપુને હણતા પહોંચ્યા,
વીર રજપૂત રાણા પાસ;
છોડાવો મૃત્યુમુખમાંથી,
લાબ્યા રજપુતની આશ !

પણ ઝાલાવીર પડ્યો ત્યાં,
નિજ ધર્મ બળવી સાર;
ને રત્ન સહસ્ર ગુમાવ્યાં,
શરા બાવીસ હજાર ! ”

“ ધડ ધડ ધડ થાય ધડાકા,
ખૂબ તોપ તણા ચોપાસ;
કડ કડ કડ તૂટી પડયું,
નીચે આવે આકાશ !

એ સૈન્ય અસંખ્ય વિષેથી,
નોંઠળ્યા રજપૂત પછી ખહાર;
નહિ કૃપા અરે કંઈ સંજના,
શરા બાવીસ હજાર ! ”

* * *

“ રાણાએ તે દિન અંતે,
છોડયું રણ હલદીધાટ;
પણ જગતે જોયો તેની,
શરી અસિનો અળકાટ.

નથી ભારત જન કદી ભૂલ્યા,
 એ યુદ્ધતણા ભણુકાર;
 સહુ સ્મરે પ્રતાપ અને તે,
 શ્રરા બાવીસ હજાર !”

“ હા ધન્ય વીરા રજપૂતો !
 છે ધન્યજ તમ તલવાર !
 શું કીર્તિ તમારી જગમાં,
 કદી કરમાશે પળવાર ?

ધર ધર અહો હરનિશ ગાશે,
 તમ શૌર્યગીતો નરનાર !
 રે ધન્ય પ્રતાપ અને ઓ,
 શ્રરા બાવીસ હજાર !”

અ. કે. ખખરદાર.

—:શિકારીને:—

રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું;
 ઘટે ના ફૂરતા આવી, વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું.
 પંખીડાં, ફૂલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં તરુ;
 ઘટે ના ફૂર દષ્ટિ ત્યાં, વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.
 તીરથી પામવા પક્ષી, વ્યર્થ આ ફૂરતા મથે;
 તીરથી પક્ષી તો ના ના, કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.

પક્ષીને પામવાને તો, જાનો તું સ્મરુ ગીતને;
 પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે, હૈયામાં મળશે તને.
 સૌન્દર્યો વેડી દેતાં, ના ના સુન્દરતા મળે;
 સૌન્દર્યો પામતા પહેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.
 સૌન્દર્યો ખેલવું એ તો, પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
 પોષવું, પૂજવું એને, એ એનો ઉપભોગ છે.
 રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું;
 અધે છે આદ્રિતો છાઈ, તેમાં કે' બળવું બહું.

કલાપી.

‘ પ્રભુનાં પગલાં. ’

—:—

વસે જ્યાં દર્દી દુઃખીઆરાં, વસે વા'લાં વિયોગી જ્યાં;
 વસે જ્યાં શ્વર ને કાળાં, નિહાળો ત્યાં ચરણુ મારાં. વસે ૦ ૧
 વસું વિદુરને ફળીએ, વસું શવરીની ઝુંપડીએ;
 સુદામાની મદુલીએ, નિહાળો ત્યાં ચરણુ મારાં. વસે ૦ ૨
 કરે ખેડુત ખેતી જ્યાં, સડકે બાંધે મજુરો જ્યાં;
 વસે જ્યાં ઉર હરિયાળાં, નિહાળો ત્યાં ચરણુ મારાં. વસે ૦ ૨
 ધરી ફાટ્યાં તુટ્યાં કપડાં, ભૂખે ભરખી રહે દુકડા;
 વળી ખેડોળ કઢવાળા, સુદામા છે મને બહાલા. વસે ૦ ૩
 શ્રીમંતો છે મને બહાલા, ગરીબ એથી વધુ બહાલા;
 પરંતુ દિનના સેવક, સદા મુજ પ્રાણુ આધારા. વસે ૦ ૪

હંસરાજ.

વૈષ્ણવ જન.

રાગ આશાવરી.

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, પીડ પરાધ જાણે રે;
 પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે. વૈષ્ણવ. ૧
 સકળ લોકમાં સહિને વંદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે;
 વાચ કાષ્ઠ મન નિશ્ચળ રાખે તો, ધન ધન જનની તેની રે. વૈષ્ણવ. ૨
 સમ દષ્ટિ અને તૃષ્ણા ત્યાગી, પર સ્ત્રી જેને માત રે;
 નિર્દ્વાયકી અસત્ય ન ખોલે તો, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે. વૈષ્ણવ. ૩
 મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
 રામ નામ શું તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે. વૈષ્ણવ. ૪
 વણુ લોભો ને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધને નિવાર્યા રે;
 ભણે નરસંપ્રયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઇકાતેર તાર્યા રે. વૈષ્ણવ. ૫

નરસિંહ મહેતા.

ગુજરાત.

આપણે ગુજરાતમાં રહીએ છીએ. આ પ્રદેશનું પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાત એવું નામ નહોતું. એ શબ્દના મૂળ માટે જુદાં જુદાં અનુમાન થાય છે. કેટલાક તેને ગુર્જરત્રા એ શબ્દ ઉપરથી થયેલો માને છે. ગુર્જરત્રા એટલે ગુર્જરોએ રક્ષણ કરેલી ભૂમિ. કેટલાક તેનું મૂળ ‘ગુર્જર રાષ્ટ્ર’ તે ઉપરથી ગુર્જરરટ્ટ અને ગુજરાત એમ માને છે; પણ હાલ ધણા વિદ્વાનો ‘ગુર્જરરાષ્ટ્ર’ ઉપરથી ગુજરાત શબ્દ થયો હોય એમ માનતા નથી. ગુર્જરત્રા શબ્દ વપરાતો હતો તે પહેલાં

ગુર્જરદેશ એ શબ્દ વપરાતો હતો, અને તે પહેલાં ગુર્જરાણાં જનપદ એ શબ્દ વપરાતો હતો. આશરે શક સંવત ૭૦૦ માં એટલે વિક્રમ સંવત ૮૩૫ કે ૮૩૬ માં સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ ‘ગુર્જરદેશ’ થયો. હોય એમ મળી આવે છે; પણ આ નામ હાલના ગુજરાતને માટે નહિ, પણ રજપુતાનામાં આશુચી આસરે પચાસ માઇલ વાયવ્યમાં આવેલું શ્રીમાળ અથવા ભિખમાળ જેની રાજ્યધાની હતું, તે પ્રદેશને માટે વપરાયું છે.

સાધારણ રીતે દેશનાં નામ નરવાચક હોય છે, અને “ગુર્જરા” એ શબ્દ નારીવાચક છે, તે કદાચ કોઇ બીજા દેશી શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ હોય, અથવા આપણે સાધારણ ભાષામાં ‘ગાંડી ગુજરાત’ ‘ગરવી ગુજરાત’ વગેરેમાં નારીવાચક શબ્દ બોલીએ છીએ તેમ પણ વપરાયો હોય.

ગુજરાત એ શબ્દનું મૂળ ગમે તે હોય, તો પણ તેને ‘ગુર્જર’ એ શબ્દ જોડે સંબંધ છે તે નિર્વિવાદ છે. ગુર્જર એ એક જાતિનું નામ છે. ગુર્જરોનો મુખ્ય ધંધો પશુપાલન હતો, અને તે રખડતી જાતિ હતી. કેટલાક દ્રશ્ય જોડે સંબંધ રાખતી જાતિ હતી તેમ માને છે. વિદ્વાનો એમ ધારે છે, કે વલ્લભીપુરનો નાશ કરનાર અને ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપનાર ગુર્જર અથવા ચૌરા (ચાવડા) લોક હશે. તેઓ રશ્મિઆના સીમાડા ઉપર આવેલા જ્યોર્જા પ્રાન્ત જેને ગુર્જરાન પણ કહેવામાં આવે છે, ત્યાંથી બીજા આર્ય વગેરે પ્રજાઓની માફક પ્રાચીન સમયે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હશે, અને પ્રથમ પંજાબમાં, પછી મારવાડમાં, અને પછી ધીમે ધીમે આગળ વધીને ગુજરાતમાં વસ્યા. પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીના મત પ્રમાણે ગુર્જરો ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ ના સમયમાં ગુજરાતમાં આવ્યા હશે.

પંજાબમાં અને રજપુતાનામાં હજી ગુર્જર જાતિ છે. પંજાબમાં ગુજરાત શહેર છે, તે નામ ગુર્જરો ઉપરથી પડ્યું લાગે છે. કેટલીક

નાતો મારવાડમાંથી ગુજરાતમાં આવેલી એમ તે નાતોનાં નામ તથા ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે. તેમાં ઝોસવાળ, મેવાડા ખાહણ, શ્રીમાળી ખાહણ, શ્રીમાળી વાણીઆ, ઝારોળા ખાહણ, ઝારોળા વાણીઆ, અગરવાલ વાણીઆ, સાચોરા ખાહણ, એ મુખ્ય છે. આ બધી નાતો ગુર્જર છે એમ કહી શકાય નહિ. કેટલીક નાતોમાં નામની આગળ ગુર્જર શબ્દ હાલ પણ લાગેલો છે; જેવી કે ગુર્જર ખાહણ, ગુર્જર વાણીઆ, ગુર્જર સુતાર, વગેરે.

આ દેશ ગુજરાત કહેવાયો તે પહેલાં તે ત્રણ ભાગમાં વહેંચા-
એલો હતો, અને તે ત્રણ ભાગનાં નામ જુદાં હતાં. પશ્ચિમનો ભાગ સૌરાષ્ટ્ર હતો; તેમાં હાલના કાઠિઆવાડનો ઘણો ભાગ આવી જતો. દક્ષિણનો ભાગ લાટ દેશ કહેવાતો; તેનો વિસ્તાર મહી નદીથી તાપી નદી સુધી હતો. ભૂગુકચ્છ એટલે ભરૂચ લાટનું પાટનગર હતું. બાકીનો આબુધી મહી સુધીનો ઉત્તરનો પ્રદેશ આનર્ત દેશ કહેવાતો; આનર્ત-
નો ભાગ અણહીલપુર પાટણ વચ્ચું, તે સમય પહેલાં લગભગ ઉભજ હતો. ગુર્જરોના આવ્યા પછીથી આ ભાગમાં વસાહત થઈ.

સૌરાષ્ટ્રમાં તો ઘણા પ્રાચીન સમયથી આર્યોની વસાહત થએલી હતી. મહાભારતના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં રાજ્ય કરતા હતા. ત્યાર પછી યાદવોનું શું થયું તે હાલ માલમ નથી. વચલા કેટલાએ સમયનો ઇતિહાસ હજી ટંકાએલો છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૯) ના સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર તેના કબજામાં હતું, તે એક શિલાલેખ ઉપરથી માલમ પડે છે. ગિરનારની પાસે એક બંધ બાંધીને ખેતીને માટે નહેરો કરવા માટે તેના સુબા પુષ્યગુપ્તે સુદર્શન તળાવ બાંધ્યું હતું. તે કામ ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર પ્રિયદર્શી અશોકના (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૨-૨૩૧) સમયમાં ત્યાંના સુબા રાજ તુષ્યપ જે જાતે ધરાની હતો તેની દેખરેખ નીચે પુરું થયું. લગભગ ૪૮૦ વર્ષ આ બાંધકામ ટક્યું, અને ઇ. સ. ૧૫૦ માં શક ક્ષત્રપ રૂદ્રામને

તે સમરાવ્યું, અને શિક્ષાલેખ ક્રાતરાવ્યો. આ તળાવ ઇ. સ. ૪૫૮ માં સ્કન્દગુપ્તના સુબાએ ફરી સમરાવ્યું હતું. ગિરનાર ઉપર અશોક પોતાની ધર્મભાવના જણાવનારો શિક્ષાલેખ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ માં ક્રાતરાવેલો છે, તે ઉપરથી પણ એ વાતની ખાતરી થાય છે.

મૌર્ય વંશની પડતી પછી શુંગ, કણ્વ અને આન્ધ્ર વંશના રાજાઓની સત્તા હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગની માફક ગુજરાત ઉપર પણ રહી.

તેજ અરસામાં શક, પલ્લવ અને યવન એ ત્રણ જાતના પરદેશીઓનાં ટોળાં હિન્દુસ્તાનમાં ચઢી આવ્યાં. શક લોકોની જાતના વંશની સ્થાપના ગુજરાતમાં ઘણું ખર્ચે ઇ. સ. ની પહેલી સદીની આખરે થઈ, અને તે શક લોકોને જે વીર પુરુષના નામથી આપણે સંવત ચલાવીએ છીએ, તે મહારાજા વિક્રમાદિત્ય એટલે ગુપ્તવંશના ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ હરાવી કાઢી મૂક્યા. આ ચંદ્રગુપ્ત અથવા વિક્રમાદિત્ય આશરે ઇ. સ. ૩૭૫ માં ગાદીએ આવ્યો હશે, અને ગુજરાતમાંથી શકોને તેણે આશરે ઇ. સ. ૩૬૫ ની લગલગમાં હરાવ્યા હશે એમ મનાય છે. ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર કુમારગુપ્તના સમયમાં રાજ્ય આફતમાં આવી પડ્યું હતું. પાડોશી રાજ્યથી તે લગલગ હાર્યો હતો, અને શ્વેત દ્રવ્યોનાં ધાડાં દેશમાં ફરી વળ્યાં હતાં. આ દ્રવ્યોને કુમારગુપ્તના પુત્ર સ્કન્દગુપ્તે હરાવ્યા હતા, પણ દ્રવ્યોનું જોર ત્યાર પછી પણ રહ્યું હતું. સુદર્શન તળાવના શિક્ષાલેખમાં જે સ્કન્દગુપ્તનું નામ આવે છે તે આજ.

ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાને અંતે મૈત્રક વંશના એક સેનાપતિ બદાકે વલ્લભી વંશની સ્થાપના કરી. ઘણું ખર્ચે મૈત્રકો પરદેશીઓ હતા. વલ્લભી વંશને અંતે ચાવડા વંશની સ્થાપના થઈ.

લાટ નામ શી રીતે પડ્યું, તે સંબંધી વિદ્વાનોમાં હજી નિર્ણય થયો નથી. તેનું પાટનગર ભરૂચ જુનું બંદર છે, અને તેનું નામ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં પરદેશોમાં જાણીતું હતું.

આવડા વંશ પછીનો ઇતિહાસ તો ધણીને જાણીતો છે. ગુજરાત-
ને હાલની સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં જુદી જુદી કામોએ પોતાનો
ફાળો આપ્યો છે.

ગુજરાતની કીર્તિમાં ઝાંખ ન પડે, અને તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ
થાય, એવા પ્રયત્ન કરવાની દરેક ગુજરાતીની ફરજ છે,

પ્રી. વ્ર. દેસાઈ.

બૃહદ્ ગુજરાત.

આપણી પ્રજા ગુજરાત બહારના પ્રદેશમાં મોટી સંખ્યામાં
પ્રસરી છે અને વધુ વધુ પ્રસરતી જાય છે, એ પણ વર્તમાન ગુજ-
રાતનો એક મોટો પ્રજાપ્રેરિત બનાવ છે. આપણે ગુજરાતીઓ ધર-
કુકડા નથી; ફરતા રામ છીએ. એ આપણી પ્રકૃતિને આપણા ઉપર
ફરી ફરી ગુજરેલા સિતમેનું એક શુભ પરિણામ ગણો, અથવા તો
વિજેતા ગુપ્તો અને ગુર્જરાનું લોહી હજી આપણી નાડીઓમાં હશે
તેનું પરિણામ કહ્યો; કારણ જે હો તે એક અનેક હો,—પ્રજા તરીકેની
આપણી પ્રકૃતિમાં આ એક સ્થાયી લક્ષણ છે એ સિદ્ધ છે, અને
ઓગણીસમી સદીના જનમાલની સલામતીના વાતાવરણમાં એ લક્ષણ
ખીલી આવ્યું છે. ગુજરાત, કાઠિઆવાડ, કચ્છનું ક્ષેત્રફળ વિશાળ નથી;
વળી આપણે આપણા દેશમાં કાચું સોનું મળે છે એમ કહીએ છીએ
અને માનીએ છીએ; પણ એ માત્ર જન્મભૂમિ ઉપરના આપણા
કુદરતી હેતને લીધે આપણે આપ આપીએ છીએ. આપણા દેશનો
ખરેખરો રસાળ ભાગ એછો છે એટલુંજ નહિ, પણ હિંદમાં એના
કરતાં ચડી જાય એવા પ્રદેશ ધણા છે. વળી આછીજ વસ્તી નબી શકે

એવો ભાગ પણ આપણા દેશમાં થોડો નથી, એટલે પેશાવરથી રામ-ચંદ્રજીના સેતુબંધ સુધી અને દેવકીનંદનની દ્વારિકાથી રંગૂન સુધીના બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યોના વિસ્તારમાં કોષકંજ શહેર કે જિલ્લો એવો જોવામાં આવશે, જે ગુજરાતીઓ વિનાનો હોય. લીંબુનો રસ જેમ ખાનપાનની તમામ ચીજોમાં લળે છે, મીઠી વિનથી બોલીનો માણસ જેમ ભાતભાતના ટોળામાં સમાય છે, તેમ આપણે ગુજરાતી લોક હિંદની તમામ જાતની પ્રજામાં હળી મળી જઈએ છીએ, આ ભરતખંડ પણ મૂકીને જમીન રસ્તે સમરકંદ અને ઇસ્તમ્બૂલ સુધી, અને જળમાર્ગે અરબી સમુદ્રના ખેટો અને તેને પાર ધરાવ, એડન, પૂર્વ આફ્રિકા, અથવા બંગાળી હિપસાગર મૂકી ઇસ્ટ ઇન્ડિઝના ટાપુ ટાપુએ, સિઆમ, ચીન, જાપાન, તે ઠેક ઑસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકા સુધી-જ્યાં જ્યાં નજર નાખશો, ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી, હિંદુ, મુસલમાન, અને પારસીઓનાં નાનાં મોટાં થાણાં માલમ પડશે.

x

x

x

આ પ્રમાણે ચોતરફ પથરાએલાં આપણાં આ સર્વ ગુજરાતી થાણાંએને એક જથ્થો ગણીને તેને આપણે બૃહદ્ ગુજરાત કહી શકીએ. એ માર્ગેજ પાડેલું નામ ફેલાયું છે તે કરતાં વધારે ફેલાય, અને આપણા અને બીજા લોકોની સામાન્ય બોલીનો પરિચિત શબ્દ અને, તે પહેલાં એ નામ પાછળની ભાવના વિષે વધારે વિચાર કરવાની ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન કાળનો બૃહદ્ ગ્રીસ એક લોહી, એક ભાષા, અને એક સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનો પથરાટ માત્ર ન હતો. ગ્રીક લોકોનું પ્રજા-વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ હતું, એમની પ્રજાકીય અસ્મિતા ઊજળવળ અને આવેશમય હતી, અને આ અસ્મિતાનો રસસંચાર મૂળ વતન અને સંસ્થાનો વચ્ચે અનેક વહનો અને પ્રજાલિકા વાટે નિરંતર થયા કરતો. રાજકીય બંધારણમાં ગ્રીક પ્રજા અનેક નાનાં રાજ્યોમાં ત્રુટી વહેંચાએલી રહી; એ સર્વનું એક સામાન્ય

કદાપિ ન થયું. એ ઉપરથી કહેવાય છે, કે ગ્રીકોની પ્રગતીય અસ્મિતામાં રાજકીય અંધારણ ઉપજવનાર તત્ત્વ નબળું હતું. પરંતુ બીજા દષ્ટિકાણથી જોઈએ છીએ, તો ગ્રીક ઇતિહાસના તમામ મોટા બનાવ સંસ્થાનની પ્રજાના ગ્રીકવની રક્ષા માટેના સીધા કે આડકતરા પરિણામ હતા. ત્યારે બૃહદ્ ગ્રીસ એ નામ પાછળની ભાવના રાષ્ટ્રીય ચેતનવાળી પ્રગતીય અસ્મિતાની ભાવના છે, અને વળી વર્તમાન કાળના બૃહદ્ ક્રિટનનો દાખલો આ સત્યનું ખુલ્લું નિદર્શન છે. બહુદ્ ગુજરાત શબ્દનું અર્થગૌરવ આ માપનું છે.

બ. ક. ઠાકોર.

ઉદ્બોધન.

[“કેવી રીતે પોતાની ચઢતી કરવી” એ પુસ્તકમાં “ઉદ્બોધન” એ પહેલું પ્રકરણ છે. આ પુસ્તકના લેખક નારાયણ હેમચંદ્રે ગુજરાતી ભાષામાં વિધવિધ વિષયો ઉપર ૧૫૦-૨૦૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે. બંગાળી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં તરજુમા કરી તે સાહિત્યનો ગુજરાતીઓને રસ ચખાડનાર સૌથી પહેલા તેજ હતા.]

હે બંધુ ! હવે કેટલા વખત સુધી આવી મોહની બાંધમાં રહેશો ? કેટલા વખત સુધી માણસના ખરેખરા ગૌરવને વિસારી દઇને આંધળાની પેઠે સંસારના માર્ગ પર રહેશો ? હવે કેટલો વખત અસાવચેતીમાં, ઉદાસીનપણામાં, નીચતામાં અને સ્વાર્થમાં મત્ત થઇને મનુષ્ય

નામને કલંકિત કરશે ? હવે નિદ્રામાંથી ઉઠો. હવે આંખ ઉઘાડીને પોતાની તરફ જુઓ, સ્વદેશની તરફ જુઓ, જનમંડળની તરફ જુઓ. એક વેળાએ વિચાર કરીને જુઓ, કે કરુણામય પરમેશ્વરે તમને કેવા મહાન બનાવ્યા છે ! કેવું તમારું ઉત્તમ ભગજ છે ? કેવી તેજોમય તમારી પ્રકૃતિ છે ! જો હંમેશાં તેઓને સારે માર્ગે ચલાવશો, તો માણસ જાત હાથ છે તેના કરતાં પણ વધારે દેવતુલ્ય સુખ ભોગવવાને સમર્થ થશે. એક વખત વિચાર કરી જુઓ, કે ઈશ્વરે શું કેવળ તમને તમારે પોતાને માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે ? નહિ તમારી પોતાની ઉત્પત્તિની સાથે તમારા દેશની, સ્વદેશનાં બાહ્યભેતોની, અને જનમંડળની ચઢિઆતી કરવાને લાયક બનાવીનેજ તમને અહીં મોકલ્યા છે.

તમારી ચારે બાજુએ ધણાં કામ કરવાનાં રહેલાં છે. તમને શું આ વખતે ઊંધ શોભે ? તમારી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચઢતી ચઢ નથી, તમે તમારા બાહ્યભોના ભલા તથા ઉત્પત્તિને માટે હજી સુધી કંઈ પણ કરી શક્યા નથી, સ્વદેશની તથા જનમંડળની ઉત્પત્તિના વિચારને એક વાર પણ મનમાં જગા આપતા નથી. ટુંકામાં મનુષ્ય નામનું ખરેખરું ગૌરવ કાયમ રાખી શકે, એવું કોઈ કામ કરવા તમે હિંમતની સાથે એક પગલું પણ આગળ ચાલ્યા નથી. તમારે શું આ વેળાએ ઊંધ લેવી જોઈએ ? નહિ. શું નિશ્ચિત થઈને હિંદાસીન ભાવે રહેવું જોઈએ ? નહિ. શું ખુશી ખુશાલીમાં મત્ત રહેવું જોઈએ ? નહિ.

તમે મોહનિદ્રામાં ખેંચાઈને પોતાને આંધળાની પેઠે નીચતાની તરફ ધીરે ધીરે દોરી જાઓ છો, તે શું જોઈ શકતા નથી ? તમારો સમાજ ખરાબ સ્થિતિમાં આવે છે, તે તરફ એક વાર નજર પહોંચાડવી એ શું ઠીક સમજતા નથી ? આ હિન્દુસ્તાન ચારે બાજુએ કેવો ખરાબ જોવામાં આવે છે. એક તરફ મેક્સિચો તાવ દેશને ઉજ્જડ કરે છે. બીજી તરફ દુકાળથી માણસનો પ્રાણ જાય છે. એક તરફ માણસો ખોટા વિચારને તાબે થઈને કેવાં ખરાબ કામો કરે છે ! બીજી તરફ આગસ્ટ તથા બીજી પેટ બરનારા બળવાન માણસો કેવી ગેરવાજબી

રીતે જીવતર ગાળીને બીજીને ધણું ખરાબ ઉદાહરણ દેખાડે છે. બીજી તરફ દારૂના વ્યસનમાં પ્રેમ રાખનારાં મૂર્ખ માણસો ખરાબીની સીમાએ પહોંચે છે, અને અકાળે મરીને કૃદ્ધ માખાપને તથા નિરાશાર કુટુંબને શોકસાગરમાં ડુબાડે છે. આવી વેળાએ શું લાઘ તમારે ઊંધવું જોઈએ ?

ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, પ્રુશિયા, અમેરિકા, વગેરે દેશોએ ઘણીજ ચઢતી કરી છે. ઇચ્છા કર્યાથી શું તમે તમારી જન્મભૂમિ હિંદુસ્તાનને તેવી ઉન્નત કરી શકતા નથી ? નિરાશાને એક વાર હૃદયમાંથી હાંકી કાઢો. દૃઢ ખંતની મદદથી પોતાની અને જન્મભૂમિની ઉન્નતિ કરવા માંડો. હવે કેટલા વખત સુધી પારકાના આધાર ઉપર જીવતર ગાળશો ? હવે કેટલા વખત સુધી ઉન્નત અને સુધરેલી જાતિના કૃપાપાત્ર થઈને કાળ ગાળશો ? સિંહની પેઠે બળવાન હોવા છતાં પોતાને તેજ વગરના અને નકામા સમજવા, એ શું કાયર પુરુષનું ચિહ્ન નથી ?

તમારાં કામ જોયાથી ખાતરી થાય છે, કે તમે મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ ભૂલી ગયા છો. તમે કેવળ પોતાને માટે જન્મ્યા નથી. તમારે જીવનમાં ધણું કામ કરવાનું છે. જો તમે લાઘઓ ઉપર, સ્વદેશ ઉપર, અને જનમંડળ ઉપર ઉપકાર કરીને તથા તેમની ઉન્નતિ કરીને મનુષ્યજીવનને સફળ કરવા ઇચ્છતા હો, મનુષ્ય નામનું ગૌરવ રાખવા આહતા હો, તો સર્વથી પહેલાં પોતાને ઉન્નત કરો. જે પોતે ઉન્નત નથી, તે કેવી રીતે દેશની અથવા જનમંડળની ઉન્નતિ કરે ? આત્મોન્નતિ પોતાના તાબામાં છે; તેને માટે બીજીની સેવા કરવી પ્રડતી નથી. જે ઇચ્છા કરે છે, તે પોતાની ચઢતી કરી શકે છે. પરમ કરુણામય પરમેશ્વરે માણસમાત્રની પ્રકૃતિને હંમેશાંની ઉન્નતિશીલ કરી છે. કેવા ઉપાયોથી સારી રીતે પોતાની ચઢતી કરી શકાય તેના સર્વથી પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ.

બંધુ ! મંસાર રણક્ષેત્રમાં જીવન ધણું લયાનક છે. આ સુદમાં પુષ્કળ અહંકારી જીવાંન માણસો જરા આગળ જઈને ચાકી ગયા

છે, પુષ્કળ ભુદ્ધિમાન માણસો પાછા ફર્યા છે, પુષ્કળ ચતુર માણસો ફગાય છે, ધણાક વિદ્વાન્ પુરુષો ગાભરા થઈને પાછા ફર્યા છે, તો-
પણ સાધારણ વિદ્યાભુદ્ધિવાળા માણસો જ્ય મેળવવાને ઉત્તરિને માર્ગે
ધણે દૂર પહોંચ્યા છે, એવું જોવામાં આવ્યું છે.

બ્રાત ! આ જીવનયુદ્ધ ધણો મુશ્કેલ વ્યાપાર છે. અહીં જીવાની-
નો ગર્વ, વિદ્યાનું ઉછાંછળાપણું, ભુદ્ધિની દાંભિકતા એ સર્વથી કાંઈ
સારું ફળ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. આ લડાઈમાં યત્નરૂપે ધણા છે,
તેઓની જોડે લઠવામાં કેવાં કેવાં હથિયારોથી સજ્જ થઈને જ્ઞાનવાન્
તથા મહાન્ પુરુષો આ લડાઈમાં આગળ પડ્યા છે, કેવી રીતનું કૌશલ્ય
અવલંબીને આ સંગ્રામમાં જ્ય મેળવવામાં સમર્થ થયા છે, અને
ઉત્તરિના ઉચ્ચ શિખર ઉપર ચઢ્યા છે; ચાલો તેની શોધ કરીએ.
તેઓનાં ઉદ્દાહરણ મેળવ્યા સિવાય ઉત્તરિને માર્ગે આગળ પડવાનો
બીજો ઉપાય નથી. તેઓ પોતાના જ્ઞાન અને ભુદ્ધિબળથી આ
દુનિયામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. આ પૃથ્વીમાં તેઓ એવી ઉત્તરિ
તથા સારાં કામ નહિ કરી ગયા હોત, તો મનુષ્યને રહેવા યોગ્ય સુખની
જગા જણાત નહિ. તેઓનાં ઉપદેશપૂર્ણ વાક્ય, તેઓનાં જવંત
તેજ અને ઉત્સાહપૂર્ણ કાર્યના ઉપર વિચાર કર્યાથી અગમ્યમ
થવાય છે. એટલા માટે બાઈ જે માર્ગે મહાત્માઓ પહોંચ્યા, તથા
ચઢતી કળા મેળવવાને સમર્થ થયા હતા, તે માર્ગમાં તેઓનાં પગલાં-
નાં ચિહ્નનું અનુસરણ કરીને ચાલો. મનુષ્યજીવનના ઉચ્ચ અને મહાન
લક્ષ્યને હૃદયમાં ઠસાવીને સાધુ અને સારા કામમાં લાગો. પોતે ઉન્નત
થાઓ, સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવામાં યત્નવાન્ થાઓ, તેનાથી મનુષ્ય-
જીવન સફળ થશે.

નારાયણ હેમચંદ્ર.

સંસારપ્રવેશ.

જીવાન માણસે સંસારમાં પ્રવેશ કરવાની પહેલાં દરવાજામાં ઉભા રહીને પોતાને પૂછવું જોઈએ, કે મારા જીવનનું લક્ષ્ય શું છે? હું શું થવા ઇચ્છું છું, અને તેને માટે મારી પાસે શી શી સામગ્રી છે? આ સંસારક્ષેત્રમાં જીવનયુદ્ધમાં આગળ ધસ્યો છું, તેને માટે હું કેટલું શીખેલો છું, અને સુસજ્જ થયો છું ?

સિપાઇઓ લઢાઇના મેદાનમાં જવાની પહેલાં રીતસર શીખે છે, અને ધીરે ધીરે જેટલી વધારે લઢાઇમાં જાય છે, તેટલી તેની હિંમત, તેજ, બહાદુરી અને કુશળતા વધે છે. અન્તે એવી કુશળતા મેળવે છે, કે કોઇ લઢાઇમાં તેને પાછો હટતો જોવામાં આવતો નથી. સંસારમાં જીવનયુદ્ધને માટે જે સર્વ સિપાઇઓ પાઠશાળામાં, નિશાળમાં કે યુનિવર્સિટીમાં શીખે છે, તેઓની હાલત પણ એવીજ છે; તેથી સંસારમાં પ્રવેશ કરવાની આગમ્ય દરવાજા ઉપર ઉભા રહીને પોતાનાં બળ, હિંમત અને તૈયારીની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

આવી રીતે પોતાની પરીક્ષા કર્યા પછી જીવનનું એક લક્ષ્ય નક્કી કરવું જોઈએ. તે લક્ષ્ય ઉચ્ચ તથા મહાન કરવું જોઈએ; કેમકે જેના જીવનનું લક્ષ્ય સદૃશ તથા ઉચ્ચ નથી, તે કદાપિ સારા ચરિત્રનો તથા ઉન્નત થઇ શકતો નથી. લક્ષ્ય એક વખત સ્થિર થયું એટલે આગળ વધવા માટે લાગટ પરિશ્રમ કરવો જોઈએ, અને જ્યાં સુધી તે લક્ષ્યને ન પહોંચાય, ત્યાં સુધી કઠી પણ કોઇ પણ કારણથી પાછું હટવું નહિ.

સંસારના દરવાજા ઉપર ઉભા રહીને નવા જીવાનીઆએ જીવન-લક્ષ્ય સ્થિર કરવું એ કાંઇ સહેલું કામ નથી, તોપણ એ એટલું જરૂરનું છે, કે એને છોડીને સંસારમાં પ્રવેશ કરવાથી ડગલે ડગલે નુકસાન પહોં-

જીવનની ધાસ્તી છે; હજારો જીવનની આ જીવનનું લક્ષ્ય સ્થિર કરતા નથી, અને જે કંઈ તરત જીવિ સહી તે પ્રમાણે સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાક દિવસ સુધી તે માર્ગ સારો લાગે છે. પછી તે ગમતો નથી, તેથી તે છોડીને બીજો માર્ગ ધરે છે. થોડા દિવસ પછી તે જીવે છે કે તે માર્ગ પણ કાંટાવાળો છે, તેથી તરત ત્રીજી તરફ જાય છે. ત્યાં પણ અસ્વચ્છ જીવે છે, એટલે ચોથો માર્ગ પકડે છે. તે માર્ગ પણ ઘણો નીચો ઉંચો જાણે છે, તેથી પાંચમો માર્ગ પકડે છે. એવી રીતે વારંવાર ફેરબદલ કરતાં કરતાં તેઓના જીવનનો ઉત્તમ સમય, જીવનની ચાલી જાય છે. અન્તે જ્યારે જીવે છે કે આવી સ્થિતિ ઘણીજ નુકસાનકારક છે, જ્યારે જીવે છે કે ગડબડ કરતાં જીવનની તોજ, બળ, હિંમત સર્વ નાશ પામ્યાં છે, ત્યારે અનુત્તમ હૃદયથી એક લક્ષ્ય સ્થિર કરીને તે માર્ગ જીવનો આરંભ કરે છે, અને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ચતન કરીને દોડે છે ખરો, પણ જલદી વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચે છે.

આવા અસ્થિર ચિત્તવાળા માણસના કામની જ્ઞાની માણસોએ બાળકની રમતની જેડે તુલના કરી છે. બાળક જેમ નવી નવી રમવાની વસ્તુ રમવા ચાહે છે, તે જેમ નવાં રમકડાં જોયાથી જીની વસ્તુ લઇને સન્તુષ્ટ રહી શકતો નથી, બાળક જેમ વસ્તુના ગુણદોષનો વિચાર નહિ કરતાં બહારના ચક્રચક્રાટથી એકી વારે મુગ્ધ થાય છે તથા ખેંચાય છે, તેમ વારંવાર જીવનનું લક્ષ્ય બદલનાર માણસો કરે છે. એટલા માટે પહેલાં એક લક્ષ્ય નક્કી નહિ કરતાં જીવનમાં આગળ પડ્યાથી ઘણું નુકસાન થાય છે. જીવનનો ઉત્તમ સમય વૃદ્ધા મહેનતમાં જાય છે, અને આખી ઉંમર પશ્ચાત્તાપનું દુઃખ સહન કરવું પડે છે. એ વિષયમાં જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે કે “જે માણસ સારી રીતે કામનો આરંભ કરે છે, તે નિશ્ચય સારી રીતે કામ કરવામાં સમર્થ થાય છે.” “ઉત્તમ પ્રકારથી કાર્યનો આરંભ કરવો, એજ કાર્યનો અડધો ભાગ થએલો સમજવો.”

જીવનમાર્ગમાં જેમ વધવામાં આવે, તેમ આ વાક્યનું સત્ક જાણાય છે. કેટલાક જીવાનીઆના અંગમાં વિદ્યા, બુદ્ધિ, હિંમત, બસ હોવા છતાં પણ તેઓ સૌભાગ્યલક્ષ્મીના દૃષ્ટિમાર્ગમાં પડતા નથી; કેમકે તેઓ સાંસારિક જીવનનો કેવી રીતે આરંભ કરવો જોઈએ તે જાણતા નથી. ખરી રીતે જોતાં સઘળાં સારાં કામની શરૂઆત દુઃખદાયક દીકામાં આવે છે. કોઈ કાર્ય એક વાર શરૂ કરીને કેટલાક દિવસ સુધી લાગત તેમાં લાગી રહેવાથી મન પોતાની મેળે તે તરફ જવા ઇચ્છે છે, અને જેટલું ઉત્તમ રીતે તે કામ પુરું થાય છે, તેટલું મન આનંદમાં પરિપૂર્ણ થાય છે.

આરંભજ માણસની બુદ્ધિની તીવ્રતાનું તથા સહનશીલતાનું એટલે ધીરજનું માપ કરે છે. જ્યારે આપણે કોઈ ઘર ભાગવા ઇચ્છીએ છીએ, ત્યારે જે માણસ પહેલી ઇંટ કાઢવાને શક્તિમાન થાય છે, તેનેજ આ કામનો સર્વથી આગળ પડતો માણસ કહેવો જોઈએ; કારણ કે પહેલી ઇંટ કાઢ્યા પછી બીજી ઇંટો ઘણી સહેલાઈથી નીકળે છે. એવી રીતે નાનાથી આરંભ કરીને ધીરે ધીરે મોટાં કામો થાય છે. પહેલેથી જો માણસ સૌભાગ્યના ઘણા ઉંચા શિખર ઉપર ચઢવા ઇચ્છે તો તે નિશ્ચય ઠગાશે; તેની આશા કદી પણ સફળ થશે નહિ. નીચલા પગથીઆ ઉપર પગ નહિ મૂકતાં સર્વથી ઉપલા પગથીઆ ઉપર કોઈ કદી પણ જઈ શકતો નથી. કોઈ માણસ પહેલાં સામાન્ય કાર્યની જોડે ઓળખાણ નહિ મેળવતાં એકી વારે શું મોટાં કામ કરી શકે છે ?

કાર્યમાત્રજ ઉત્તમ છે. જો કામ કરનાર સાધુ તથા ચરિત્રવાન હોય તો કોઈ કામ નીચ તથા અપમાનવાળું થતું નથી, અને તેજો અસાધુ અને ખરાબ ચરિત્રનો હોય તો ઘણું ઉત્તમ કામનો આરંભ કર્યાથી પણ તે જલદી કલંકિત કરે છે, અને પોતે અપમાનિત અને અપદસ્થ થાય છે. સાધારણ કામમાં પણ મહત્ત્વજ્ઞાની ઓળખાણ આપી શકાય છે, અને મહત્ત્વ કામમાં નીચપણાનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે. પોતપોતાનાં ચારિત્રથી માણસો! પોતે કરેલાં કામને રંગ દે છે.

પૃથ્વીમાં સર્વ માણસો મોટા થવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ તેને અનુસરીને કામ કરવા ચાહતા નથી, તેથી ઉન્નતિના માર્ગે પણ વધારે આગળ જઈ શકતા નથી. મિત્ર ! તમે જો ખરેખર ચઢતી કળા મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હો, તો સંસારના દરવાજા ઉપર ઉભારહીને તમારા જીવનનું ખેંચાણ કંઈ બાબતે વધારે છે તેની ખરીક્ષા કરીને જુઓ, અને તેને અનુસરીને એક મહાન લક્ષ્યને સ્થિર કરીને કામમાં વળગો. વિશ્વાસની સાથે, ધીરજની સાથે, તમારી સઘળી શક્તિની સાથે તે કામ પુર્ણ કરવાનો યત્ન કરો. તમે પોતે પોતાના કામની ચઢતી જોઈને આશ્ચર્ય પામશો, સુખી થશો, અને તે કામ સતત કરતાં કોઈ રીતે અટકી શકશો નહિ. ઘણા માણસો કહેશે કે આ કામને તમે લાયક નથી, પણ તેઓની વાત નહિ સાંભળતાં તમારા આંકેલા માર્ગમાં ચાલજો, અને સર્વદા આ યાદ રાખજો કે ગમે તેવું કામ હોય પણ ખંતથી તથા પરિશ્રમથી તે પુર્ણ થાય છે. જો કામ મુશ્કેલ તથા અસુખદાયક જણાયું, તોપણ તે તમારું કર્તવ્ય અને જરૂર કરવાનું છે એમ જાણીને યત્નની સાથે તે કરવું જોઈએ, કે જેથી તમને ખરેખર સુખ મળી શકે. અસુખનું કાર્ય હોવા છતાં કર્તવ્ય કરીને સુખદાયક કરી લેવું જોઈએ.

પણ એક વિષયમાં ઘણી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ઉન્નતિના માર્ગમાં આગળ પડવાની વેળાએ અહંકારને તમારા મનમાં જગા ન મળવી જોઈએ. જુઓ, જ્યારે તમારા જેવા સાધારણ માણસો પણ કાર્યક્ષેત્રમાં ઘણા આગળ વધ્યા છે, ઘણી ઉન્નતિ મેળવી છે તે છતાં તેઓનું મગજ ફર્યું નથી, ત્યારે શા માટે તમારું મગજ ફેરવવું ? સર્વદા નમ્રતાની સાથે સ્થિર ચિત્તથી કાર્ય કરવું જોઈએ. જ્યોર્જ હારબાટે કહ્યું છે કે, “તમારા સ્વભાવને નમ્ર કરો, અને તમારા ઉદ્દેશને તેના ઉપર દોડાવો. એવું કરશો તો તમે નમ્ર ને ઉચી ખાસિયતના માણસ થશો. કદી પણ નિરાશ થશો નહીં. જે માણસ આકાશને તાકીને ઉપર તીર ફેંકે છે, તેનું તીર ઝાડને તાકવાના કરતાં વધારે ઉપર જાય છે, ખરેખર જે માણસ ઉન્નતિના

હંસા શિખર ઉપર ચડવાને માટે પ્રાણુ તોડીને યત્ન કરે છે, તેમી આશા મને તો જોટલી જોધએ તોટલી સફળ નહિ થાય, તોપણ તે સંધારણુ માણસના કરતાં આગળ જશે તેમાં કંઈ સન્દેહ નથી. જેણે પોતાનું ચરિત્ર વિનિત અને નમ્ર કર્યું છે, તેને ઉન્નતિના માર્ગ ઉપર જવાને ખીણ હરકત શી આવે ? જેણે પોતાની આજ્ઞાને ધણે ઉંચે સ્થાપી છે, તે શું કદી નીચતાને તામે થઈ શકશે ? તેનું ચરિત્ર, તેની આજ્ઞા, તેનું કાર્ય, સર્વ ઉપરથી પ્રેરિત થાય છે, કે એવો માણસ કદી ઉન્નત થયા વગર રહેશે નહિ.

નારાયણ હેમચંદ્ર.

કાર્ટ.

[આ લેખ સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠના ભદ્રંભદ્ર નામના પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવેલો છે. ભદ્રંભદ્ર એ ધણું હાસ્યરસિક પુસ્તક છે. તેમાં એક જુના વિચારના ધર્મિષ્ઠ પણ મુર્ખાઈની હદ સુધીના ભલા બાહ્ય ભદ્રંભદ્રનાં પરાક્રમોનું વર્ણન છે. ભદ્રંભદ્રને નાતમાં થએલા ઝઘડા માટે કાર્ટમાં આવવું પડ્યું છે, તે વખતનું આ વર્ણન છે.]

સર રમણભાઈએ ભદ્રંભદ્ર ઉપરાંત હાસ્યમંદિર નામનું ખીજું રમુજ પુસ્તક લખ્યું છે. તે ઉપરાંત “ રાધનો પર્વત ” એ નાટક અને “ કવિતા અને સાહિત્ય ” એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.]

મુદતો પુરી થઈ અને નાતમાં ચાલેલો ઝઘડો મેજિસ્ટ્રેટની કાર્ટમાં આવ્યો. કાર્ટમાં જુદેજ પ્રકારે અને જુદાંજ શાસ્ત્રોથી લઢવાનું છે એ વાત અમારા વકીલે અમારા મનમાં સારી પેટે ઠસાવી હતી, અને તેથી બાહુબળ વાપરવાની કંઈ પણ તૈયારી કર્યા વિના ભદ્રંભદ્ર અને હું કામ ચલાવવાને દિવસે સવારે વકીલના ગુમાસ્તા જોડે કાર્ટમાં ગયા. કાર્ટના મેદાનમાં બેઠેલા અને

ફરેલા અનેક માણસો તરફ ભદ્રંભદ્ર સત્કારની આજ્ઞાએ ગયા, પણ સધળા માલ જડયાની, પુરાવો થવાની, જમાદાર આવ્યાની, સાહેદી ફરી ગયાની, એવી અનેક વાતોમાં એવા પડ્યા હતા, કે ભદ્રંભદ્રને ઓળખી તેમને સન્માન આપવાનું કોઈને સૂઝયું નહિ. શુભાસ્તો કાર્ટમાં કેદીને ઊભા રહેવાનું પાંજરું અમને ખતાવવાને આતુર હતો, પણ એ સ્થાનથી પરિચિત થવાની અમારે જરા પ્રયત્ન ઉતાવળ નહોતી, તેથી શુભાસ્તાને ખીજે કામે જવા દઈ અમે વિશ્રામ માટે એક ઝાડ તળે બેઠા. થોડે દૂર એક માણસ કાને કલમ ખોસી અને હાથમાં કોરા કાગળો રાખી દસ પંદર કોળીઓ અને કોળીઓના ટોળા વચ્ચે બેઠો હતો, અને ઘડી ઘડી કાનેથી કલમ કહાડી લખવા માંડવાનો ડોળ કરતો હતો. એવે સમયે તેના શ્રોતામંડળમાંથી પુરુષ-વર્ગે તેનો હાથ પકડી રાખતો હતો, અને સ્ત્રીવર્ગે લાંબા હાથ ફરી તે કલમ પાછી કાને મૂકે ત્યાં સુધી ઘાંટા પાડતો હતો. આમ લખવાનો આરંભ કરવાની અનેક વાર ધમકી આપ્યા છતાં કાગળ પર એક પણ અક્ષર પડેલો જણાતો નહોતો, અને તોપણ તેના શ્રોતાઓના તેના તરફના પૂજ્યભાવમાં કે તેના ચમત્કારી લખાણના ભયમાં કંઈ ઘટાડો જણાતો નહોતો. આ બનાવને કેટલી વાર સુધી બહુ બારીકાથી નિરીક્ષણ કર્યા પછી ભદ્રંભદ્ર કહે:—

“ મને શકે જાય છે કે આ માણસ સુધારાવાળો છે, અને આર્યપક્ષને ફેરવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે; મારાથી આ વિપત્તિનું દર્શન સહન થઈ શકતું નથી. ગમે તેમ ફરીને પણ એ અનર્થ અટકાવવો જોઈએ. આર્યધર્મનું રક્ષણ કરવાને વિષય ભુંડ થયા હતા, કૃષ્ણ સારથિ થયા હતા, મરુસુત વાનર થયા હતા, તો એવા અથવા ખીજ કોઈ પણ ઉપાય લેતાં આપણને શી અડચણ છે? સાથ, સજ્જ થા. આ અધર્મીનો પરાજય કરીએ. તું ગાંડો હોવાને ઢોંગ કરી એના પર તૂરી પડ, અને હું તને નિયમમાં રાખવાને

બહાને ત્યાં આવી તમારા બન્ને ઉપર સખત પ્રહાર કરીશ, અને આખા મંડળને વિખેરી નાખીશ. ”

પ્રહાર વિખેરી અરુચિ મનમાં દાખી રાખી મેં કહ્યું, ‘ ઉપાય તો અત્યુત્તમ છે, પરંતુ તે માણસ સુધારાવાળો છે અને આર્યધર્મ વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરે છે, એની તો પ્રથમ ખાતરી કરવી જોઈએ. ’

પોતાની યોજનાને અમલમાં આણતાં વિલંબ થયો જોઈ અધીરા થઈ જઈ ભદ્રંભદ્ર બોલ્યા:—

“ સુધારાવાળા પ્રમાણુ અને પુરાવો માગે છે; આર્યોને શબ્દ પ્રમાણુજ બસ છે. મારા શબ્દથી એ માણસ સુધારાવાળો છે એમ સિદ્ધ થયા પછી પ્રમાણુની મારે અપેક્ષા રહેતી નથી, તો તારે તો ક્યાંથીજ રહે ? ” છતી અફલે ગાંડા થવાનો વખત મારે પાસે આવ્યો હતો, પણ મારે સુભાગ્યે તે માણસજ અમારો ઉદ્દેગ જોઈ અમારી પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું, ‘ તમે કયા કામમાં છો ? અરજી અપાવવી છે ? ’ તેનો સ્પર્શ ન થાય માટે લુગડાં ઉંચાં રાખી ભદ્રંભદ્ર તિરસ્કારભરી દષ્ટિ કરી બોલ્યા: ‘ અમે સનાતન આર્યધર્મના સંદોષિત યશઃપૂર્ણ વિજયના કામમાં છીએ. અરજીઓ અમે લખાવતા નથી; કેમકે અમારી વાચાળશક્તિ ઓછી નથી. અમારી વાચાળશક્તિના સામર્થ્યથી પર્વતો પણ કંપે છે, તો સુધારાવાળાને કંપાવવાનો પ્રયત્નજ શું કામ કરવો પડે ? ’

અરજી લખનાર વાક્ય પૂરું થતાં સુધી ભદ્રંભદ્રના સામું જોઈ રહ્યો, અને પછી એકદમ ચાલ્યો ગયો. વિજયથી હર્ષિત મુખાકૃતિ કરી ભદ્રંભદ્રે મને કહ્યું:—

‘ સ્વલ્પતેજ તે આનું નામ, કે શત્રુના પરાભવની કલ્પના કરતાંજ વિના પ્રયાસે તેનો પરાભવ થઈ ગયો. સુધારાવાળા શા માટે મિથ્યા પ્રયત્ન કરતા હશે ? તેમને આવી આત્મિક શક્તિનો અનુભવ નથી, તેથીજ તેઓ યોગસિદ્ધિને વહેમ કહી નિંદે છે. ’

ઝોટલામાં ‘સમરીવાળા ચાલો’ એવી જૂમ પડી, અને ફેટલાક લોકો જૂમ પાડનારને ખોળતા દોડવા લાગ્યા. અમને ઉભા થએલા જોઈ એક માણસે જતાં જતાં કહ્યું ?

‘તમે સમરીવાળા છો ?

ભદ્રંભદ્રે ઉત્તર દીધો, ‘અમે સનાતન આર્યધર્મના સંદોષિત યજ્ઞપૂર્ણ વિજયવાળા છીએ. સમળી અપવિત્ર પક્ષી છે, અને તેનો અમે સ્પર્શ કરતા નથી, તથા તેને પાળતા પણ નથી.’

‘હા’ કે ‘ના’ ને બદલે આપાએલો આટલો લાંબો ઉત્તર પુરો સાંભળવા તે માણસ ઉભો પણ રહ્યો નહિ, અને એવી ઝડપથી ચાલ્યો ગયો કે તે પોતે ‘સમરીવાળો’ હોય તો ક્યાં ગયો, તે જોવાનું પણ બની શક્યું નહિ.

થોડી વારે એકાએક ભારે અકસ્માત થઈ ગયો હોય એવો ખળ-ભળાટ થયો અને ‘સાહેબ આવ્યા,’ ‘સાહેબ આવ્યા,’ એવી વાત ચાલી રહી. ઠેકાણે ઠેકાણે લાંબા થઈ સૂતેલા પોલિસના સિપાઇઓ ઓશીકે મૂકેલી પોટલીમાંથી ડગલા કહાડી, ખંખેરી, પહેરી, ટટાર થવા લાગ્યા, અને કમરેથી સિપાઇગીરી છટકી જતી હોય તેમ ખેંચી-ખેંચીને પટા બાંધવા લાગ્યા. ગુમાસ્તો ભાવિ પેઠે આવીને અમારી મરજી પૂછ્યા વિના અમને કોર્ટમાં લઈ ગયો. કોર્ટમાં પેસતાં સામે ખુરસી પર બેઠેલા મહોટી મુછોવાળા અને કદાવર શરીરવાળા એક વકીલને ‘સાહેબ’ ધારી, અમે સલામ કરી. તે પછી તેનાથી થોડે આંધે બેઠેલા લાંબા ઝખ્ખાવાળા બારિસ્ટરને ‘સાહેબ’ ધારી સલામ કરી, અને તે પછી ગુમાસ્તાના કહેવાથી એ લોકો કાણુ છે તે ખબર પડી અને બધું કે ‘સાહેબ’ તો હજી કોર્ટના ઓરડામાં આવ્યા નથી. આર્યમંદિરોમાં પહેલા દેવ પ્રકટ થાય અને પછી દર્શન કરનાર આવે, પણ અહીં કમ ઉલટો છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સુધારાવાળાઓનું સ્થાન છે, એમ ભદ્રંભદ્રે સમજાવ્યું, પણ ગુમાસ્તો આર્યધર્મ માટે ઉત્સુક ન હોવાથી તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ.

અમને જામીન ઉપર ઓડ્યા તે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ બદલાઈ ગયા હતા, તેથી નવા 'સાહેબ'ની મુખાકૃતિમાં ભરેલા ભેદ જોવાની અમને વિશેષ આતુરતા હતી, અને ભદ્રંભદ્રને આશા હતી કે પ્રથમ દર્શનેજ તેમનું અક્ષતેજ ઉડીને મેજિસ્ટ્રેટના નયનમાં રહેશે, જીભ વશ રાખવાની વકીલ તેમને ધડી ધડી સલાહ આપતા હતા, તેથી કંઈક ખોટું લાગવાથી ભદ્રંભદ્રે કહ્યું:—

“આપનો ઘંઘો વાચાળતાનો છતાં આપ વાચાળતાની વિરુદ્ધ છો, એથી બાહ્ય ભોજન વિરુદ્ધ હોય એવું આશ્ચર્ય થાય છે. આ સમય વિવાદનો નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું જોઈએ, કે મારી શક્તિ વિષે આપને કાંઈએ પુરેપુરી માહિતી આપેલી જણાતી નથી.”

રમણભાઈ મ. નીલકંઠ.

ઘેરાએલું શહેર.

[“કરણુઘેલો” ગુજરાતી ભાષાની સૌથી પહેલી નવલકથા છે. કેટલાક દોષો હોવા છતાં હજી તેનું સ્થાન સાહિત્યમાં ઉચ્ચ છે. તે પુસ્તકમાંથી આ, તેમજ રા. નંદશંકર તુળગશંકરના નામવાળા લેખ લેવામાં આવ્યા છે. રા. નંદશંકરે દુર્ભાગ્યે કરણુઘેલો એ એક જ પુસ્તક લખ્યું છે.]

શહેરમાં અનાજની ખોટ હતી, એ ઉપર કહેલું છે. જ્યારથી શહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથીજ અનાજ ઘણું મોંઘું વેચાવા લાગ્યું, અને પહેલ પહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો થયો; પણ લડાઈ જલદીથી પુરી થશે, અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખી વેડી ખેંચી રહ્યા; પણ લડાઈનો પાર આવ્યોજ નહિ, અને

દુઃખનોનો સઘળો માંસ ખપી ગયો. સિપાઇઓ તથા ખીજા લોકો બ્રહ્મજીમ પ્રાડવા માગ્યા. રસ્તામાં રોજ ઘણા લોકોનાં મુઠકાં પડેલાં દેખાતાં હતાં. લોકો છેક નિરાશ થઇ ગયા, અને ભૂખના માર્યાં ઘેલાં જેવાં થઇને લૂટવા નીકળ્યા. એક સવારે શહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકાં લોકો હથિયાર લઇ નીકળ્યા, અને બધે ઠેકાણે પથરાઇ જઇને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેઠા. તેઓની જોડે લશ્કરનાં સિપાઇઓ પણ સામેલ થયા, અને દરેક ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઈ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ચાલી, લોહી વહ્યું, મુઠકાંઓ રસ્તામાં પડ્યાં, અને શોરબકાર સઘળે થઇ રહ્યો. દ્રવ્યવાન લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કીધો પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા, તોપણ તેઓનું કાંઈ ફાળું નહિ. તેઓનાં ઘરનું સઘળું અનાજ લુટાઇ ગયું અને હવે તેઓને ભૂખે મરવાનો દહાડો આવ્યો, પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલે પેલું લૂટેલું અનાજ થઇ રહ્યું, એટલે પાછા સઘળાં સરખા થઇ ગયા. હવે દુકાળ રાક્ષસે પોતાનું ખરેખરું રૂપ પ્રકાશ્યું, અને ભૂખનું દરદ સઘળાને સરખું લાગવા માંડ્યું. આવે વખતે તે ખિચારા લોકોનું દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ધણું મુશ્કેલ છે. બરાબર થઇ શકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આચકો લાગે, ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ફરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચહેરા જેવાથી ચીતળી ચઢ્યા વગર રહેજ નહિ. તે ખિચારાં ભૂખે મરી ગએલાં માણસોનાં શરીર લોહી ઉડી જવાથી ઘોળાં ફેક જેવાં થઇ ગયાં હતાં. તેઓમથિ માંસ તથા ચરબી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં. તેઓના ચહેરા શીકા સુકાઇ ગએલાં પણ ખરબચડા થઇ ગએલા હતા, અને તેઓ એવા તો ખિદામણા થઇ ગયા હતા, કે તેઓમાં અને મલીન ભૂતમાં કાંઈ અંતર રહેલું ન હતું. વળી એવા ભયંકર ચહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળાં દુષ્ટ વિચારો બહાર નીકળી આવેલા હતા. દેવ, અદેખાઇ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે એપરવાઇ, તથા ભૂખમરાથીજ યમરાજના

દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નકારા સુણે પ્રકટ થઈ આવે, તે સઘળા તેઓના મોં ઉપર સાદ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું હતું, અને જે તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે, તો તેનું સ્વરૂપ આમના જેવું બરાબર થાય. એ તો આપણે તેમના બહારના દેખાવનું વર્ણન કરીશું; પણ તેઓના મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી, બુખને લીધે તેઓને જે મહાવેદના થતી હતી, તેનું વર્ણન તો વૈદકશાસ્ત્રમાં જે પ્રવીણ હોય તેજ કરી શકે, તથા જેઓને તે વાતનો અનુભવ થાય તેમનેજ તેની ખબર પડે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં કેટલાંએક તમ્મર ખાઈને પડી જતાં, અને તત્કાળ મરણ પામતાં; અથવા તેઓ એક બે દિવસ સુધી તેવી હાલતમાં રિખાયા કરતાં. જ્યાં સઘળા ઉપર સરખીજ આપદા આવી પડેલી, ત્યાં એક ઉપર દયા પણ કાણ લાવે? તથા તેનું દુઃખ મટાડવાને કાણ ઉપાય કરે? માટે તેઓ રસ્તામાં બીજાં મુએલાં માણસોની સાથે જીવતાં પડી રહેતાં. કેટલાંએકથી બહાર નીકળાતુંજ ન હતું. તેઓ બુખથી એવાં અશક્ત થઈ ગયાં હતાં, કે તેમનાથી ઉઠાતું પણ ન હતું. તેઓ ધરમાં સૂતાં સૂતાં બરાડાબરાડ પાડતાં હતાં. નાનાં નાનાં છોકરાં રસ્તામાં ટળવળતાં હતાં, અને પછાડા મારી મારીને મરી જતાં અથવા મરણ-તોલ થઈને ભોંય ઉપર પડતાં હતાં. છોકરાંની મા ઘેલી જેવી આણી-ગમ તેણીગમ દોડતી, અને કડકો રોટલો જે છુપાવી રાખ્યો હોય, તે પોતાના હાડપિંજર જેવાં સુકાઈ ગયેલાં છોકરાંને ખવડાવતી, અને તેટલો સુકો રોટલો પણ કોઈ હરામખોર આવે, તો તેના હાથમાંથી લઈ ન જાય માટે તે ચોતરફ જોયાં કરતી. કેટલીએક બૈરીઓની નજર આગળ તેઓનાં નાનાં નાનાં કુમળાં ખાળક તરફડીને મરી જતાં, તેને જોઈ તે ડોળા બેઆકળા કરી મોં ઉઘાડું રાખી ઉભી રહેતી. પોતાને ખાવાને મળે નહિ, એટલે દૂધ તો ક્યાંથીજ આવે ! માટે ધાવણું છોકરાં પિલાઈ પિલાઈને મરી જતાં હતાં. તેઓના

ફરફટી તથા ભૂખથી તેઓની માની પણ તેવીજ અવસ્થા થતી હતી. ધરડા અલકા ડોસાઓ તથા ડોસીઓ પડી પડીને મરતાં હતાં, અને ભરજીવાનીમાં આવેલાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ કાળચક્રના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં. દુકાળની આગળ બધી જાતનાં, ઉંમરનાં, તથા પદ્ધતીનાં માણસો સરખાંજ હતાં. મોત ચોતરફ ફરતું હતું; તેના હાથમાં ધણું કામ આવી પડ્યું હતું. ગરીબ લોકોનાં મુઠ્ઠાં રસ્તામાં, ગલીમાં અને ધરોમાં કાઢી જતાં હતાં. તેઓને બાળવા જવાની કોષ્ટનામાં શક્તિ રહી ન હતી, તથા જ્યાં સંઘળાને મરવાની ધાસ્તી સરખીજ, ત્યાં કોઈ એકની શરમ તથા સંબંધ તો ક્યાંથીજ રહે ?

હવે અનાજ તો થઈ રહ્યું. જીવતાં રહેલાં માણસોને કાંઈ પણ જાતનો ખોરાક તો જોઈએ, માટે કેટલાએક ઝાડનાં ફળ ખાઈને જીવતાં, કેટલાંએકને ત્યાં ગાય, ભેંસ હતી તેઓ દૂધ પીને પોતાનાં શરીરને આધાર આપતાં, કેટલાંએક ઢોરોની પેટે ધાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાતરાં ખાતાં, વળી ખીર્જાઓ એમાંથી કંઈ ન મળે ત્યારે આમડાં કરડતાં, અને તે વખતે ધૂળ ને મટાકું ખાતાં. જે કાંઈ નરમ વસ્તુ સાવી શકાય તેવી હોય તે સંઘળી લક્ષણ કરવામાં આવતી. એ બધાની સાથે પેટનું ભરતીઉં થવાને માટે પુષ્કળ પાણી લોકો પીતા હતા. આવી તકારી જાતનો, જેથી પોષણ થઈ ન શકે એવો, વખતે સરીરને નુકસાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે, તથા મરી ગએલાં માણસોની સડી ગએલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા ગ્રાણુ-ધાતક હવા નીકળતી હતી, તેને લીધે શહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, જીવમાં ચુંથારો, અને અંતે સનેપાત થવા લાગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સંઘળાં દુઃખમાંથી તેઓનો છુટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આફતો આવી પડી, અને તેથી મૃત્યુનું કામ ધણંજ ધમધાકાર ચાલવા માંડ્યું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટાથી પ્રસડાઈ જાય. જ્યારે શહેરમાં મરકીએ દેખાવ

આપ્યો, ત્યારે લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા. તેઓએ જીવવાની સંધળી આશા છોડી દીધી, અને મોતને વાસ્તે ધણીજ બેપરવાઈ દેખાડવા લાગ્યા. પછી રસ્તામાં જે મુઠકાં પડે તેને કાઢી ઉઠાવે પણ નહિ; ત્યાં ત્યાં તેઓ સડ્યાં કરે. ધરોમાં પણ મુઠકાં પડી રહેતાં. શહેરમાં કાળડા, ગીધ, અને સમડી ધોબે દિવસે મુઠકાંને પીખી નાખતાં. વખતે કુતરાં, ખિસાડાં તેઓને ગસડતાં, તથા ફાડી ખાતાં. રાત્રે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા બીજાં હિંસક પશુઓ શહેરમાં ઉભળી કરવા આવતાં. ગાય, ઢોર તથા બીજાં પ્રાણેલાં જનવરો ધણી વિના, આધા વિના, સંભાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શહેરની દુર્ગંધમાં વધારો કરીધો. માણસો તથા તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો, અને માંસલક્ષક પશુઓના મનને મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા મરકીને લીધે જેવો લોકોની શરીરની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો, તેવોજ તેઓની મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નહારા ગુણો હોય છે, તેઓ સંવળા આ વખતે માલમ પડતા હતા. કાઈ કાઈનું મહિ સૌને સૌનું લાગ્યું હતું. લોકોનાં મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ બૂલી ગયા. મોતનો ડર તથા મુએલાં માણસને વાસ્તે જ્ઞાન એ બંને જતાં રહ્યાં. આ સંધળી આકૃત બેવાથી તથા મોત તેઓની પ્રાણ પ્રાણ ડગલાં બરતું હતું તે વિચારથી ધર્મશ્રવ તરફ મન લઈ જવાને, તથા શોકાતુર થઈને શાણુપણ તથા ગંભીરાઈ પકડવાને બદલે તેઓ ઉદ્વેગ ખુશી થતા, આણીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતો હતા. તેઓનાં મગજ બૂખથી ફરી ગયેલાં હતાં. આવી અસ્વાભાવિક વર્તણૂક બીજા ક્ષેત્રે પણ કારણને લીધે તેઓએ પકડી હતી; એ ગમે તેમ હોય તોપણ દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક બિહામણાં ભૂત જેવાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે તથા ખુશીથી ગાતાં, વાજાં વગાડતાં, તથા પ્રણામ શોર કરતાં જતાં હતાં. એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતભજ કાંઈ પણ જણાતી

ન હતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દૂર કરવાને ફરતાં હતાં. કેટલાંએક માણસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નીકળીને ફરતાં અથવા ઢોડતાં; તેઓ માતાં, ખૂમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું બોલતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતાં કે આખો મહોત્સો ગાળી રહેતો. એ પ્રમાણે શહેરની અવસ્થા યદ્ય રહી હતી.

નંદશંકર તુળબશંકર.

સ્ત્રીઓના ધર્મ.

[સ્ત્રીઓ સંબંધી પુરુષો કેવો ખ્યાલ રાખે છે, તે સર રમણભાઈએ તેમની રમુજ શૈલીમાં આ લેખમાં બતાવ્યું છે. આ લેખ “રાષ્ટ્રનો પર્વત” એ નાટકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. કલ્યાણકામ રાજ્યનો મંત્રી અને સાવિત્રી મંત્રીપત્ની છે; વંજુલ તેમને ઘેર આવતો બ્રાહ્મણ છે.]

[સ્થળ: કલ્યાણકામની હવેલી.]

(સાવિત્રી, કમળા, વંજુલ અને બીજાંઓ રસ્તે પડતા રવેશમાં બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે. ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો રસ્તે બે બાજુએ ઉભાં છે.)

કમળા—સવારી અહીં આવી પહોંચતાં સુધી સૂર્ય રોકાય અને આથમે નહિ એવી સિદ્ધિ, વંજુલમિશ્ર, તમારા બહોતેજ વડે કરો, કે જોથી સવારી અહીં આવે ત્યારે મહારાજનું મોં બરાબર જોષ શકાય.

વંજુલ—નહિ તોએ ક્યાં કમળાદેવીને અમારા બહોતેજ પર શ્રદ્ધા છે ? કાંઈ દહાડો એમને ત્યાં ભોજન કે દક્ષિણા અમે પામ્યા નથી.

કમળા—તમારૂં પ્રહલતેજ ખતાવો તે વિના શ્રદ્ધા શી રીતે થાય ?

વંજુલ—અમારામાં તેજ હોયા વિના પ્રધાનજી અમને સંધરતા હશે ? એ તો પ્રધાનજીને જરા એકાંતમાં વિચાર કરવાની ટેવ છે. બાકી, અમને સલાહ આપવાની તક આપતા હોય, તો રાજકાર્યોમાં કાંઈ ન્યૂનતા ન રહે. પણ, શ્રીમતી સિવાય બીજું કોઈ એમના મનની ગુંચવણ જાણે નહિ એટલે શું કરીએ ?

સાવિત્રી—રાજ્યકાર્યોની મંત્રણામાં સ્ત્રીઓની સામેલગીરી ન કરવી જોઈએ એવો તારો મત છે ?

વંજુલ—મારા મતનું તો શું ગળું ? પણ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે, કે રાજ્યકાર્યોના મંત્રસમયે બહેરાં, મુગાં, આંધળાં, લુદાં, પાંગળાં, માંદાં, ઘરડાં, ખોખરાં અને સ્ત્રીઓ એ સહુને દૂર રાખવાં; કેમકે તેઓ છાની વાત ફેાડી દે છે; અને સ્ત્રીઓમાં એ ખામી વિશેષ હોય છે.

સાવિત્રી—એ તને ખરૂં લાગે છે ?

વંજુલ—શાસ્ત્રમાં કહ્યું એટલે અક્ષરે અક્ષર ખરૂં. એમાં મને લાગવાનું ક્યાં રહ્યું ?

સાવિત્રી—હું એમ પૂછું છું કે સ્ત્રીઓ એવા અવિશ્વાસને પાત્ર છે, એમ તને પોતાને તારો અનુભવ લક્ષમાં લઈ વિચાર કરતાં ખરૂં લાગે છે ?

વંજુલ—મનુ લગવાને તો દ્રોહલાવ અને અનૃત એ સ્ત્રીઓના ગુણ ઠરાવ્યા છે. તે પછી, મારે વિચાર કરવાની શી જરૂર ?

કમળા—મનુ લગવાને તો એમ પણ કહ્યું છે કે સ્વર્ગ દારાધીન છે, અને પત્ની વડે પતિને અને પતિના પિતૃઓને સ્વર્ગ મળે છે.

વંજુલ—એ તો અર્થવાદની અતિશયોક્તિ છે. હોમ કરતી વખતે છાણાં લાવી આપનાર જોઈએ, ને ધુમાડામાં બીજું કોઈ ઉલુ

રહે નહિ, માટે એ કામ ખાયડીને માથે નાખ્યું, અને તે છાણું લઈ ત્યાંની ત્યાં હાજર રહે માટે તેને હોમ કરતી વખતે ધણી જોડે બેસવાનું કરાવ્યું. ખાયડી વિના છાણું આવે નહિ, છાણું વિના હોમ થાય નહિ, અને હોમ વિના સ્વર્ગ મળે નહિ; માટે ખાયડીને ક્ષીધે સ્વર્ગ મળે છે એમ કહ્યું છે. ખાયડીઓ પોતાને ધર્મપત્નીની મોટી પદવી મળે છે એમ સમજી હોમના ધુમાડામાંથી ખસી ન જાય, એ માટે આવાં વચન શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે.

કમળા—કેવું અગાધ પાંડિત્ય ? ધર્મપત્ની એટલે છાણું આપનારી દાસી, એ હવે સમજાયું. મનુસ્મૃતિમાં નારીઓની પૂજા કરવાનું અને તેમને રાજી રાખવાનું કહ્યું છે, તેના અર્થ પણ આવોજ કંઈ હશે ?

વંજુલ—ધરેણી, લુગડાં અને ભોજન એ ત્રણ વડેજ સ્ત્રીઓની પૂજા કરવાનું મનુ ભગવાને કહ્યું છે. ધરેણી, લુગડાં વસાવ્યાથી આપણા ધરની મિત્રકત થાય, અને વળી તે સ્ત્રીઓ પાસેથી પાછાં લઈ લેવાં નહિ, એવું મનુ ભગવાને ક્યાં કહ્યું છે ? અને ખાયડી ખાય તે વિના ધરનું કામકાજ શી રીતે કરે ? ઘોડા અને બળદ પાસે કામ લેવાનું હોય, તે પ્રમાણે તેમને આપણે વધતી ઓછી રાતબ નથી આપતા ? ખાયડીઓ જણે કે અમારું મન રખાય છે, ને કાયદો થાય ધણીઓને એવો સ્મૃતિનો હેતુ છે.

સાવિત્રી—ભગવંત તને રાજમહેલમાં પુરોહિતની પદવી અપાવે, તો તારા શાસ્ત્રજ્ઞાનનો લાભ મહારાજને મળે, અને તે દ્વારા આખા દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય.

વંજુલ—ભગવન્તને મેં એક બે વખત એવી વિનંતી કરેલી, પણ તેમણે કહ્યું કે રાજના પુરોહિતને તો રાજ સાથે યુદ્ધમાં જવું પડે તે તું જમશ ? તેથી મેં વિચાર કરીને જવાબ દેવાનો ખાકી રાખ્યો છે.

*

*

*

*

*

વંજુલ—આટલી બધી ઘોડાની શી ઉઠવેઠ ! હું હોઉં તો એવે ઘોડો પાંજરાપોળમાં મોકલી દઉં.

કલ્યાણકામ—તું કદી ઘોડા ઉપરથી પડ્યો છે ?

વંજુલ—કોઈ દહાડો ઘોડે બેઠાજ નથી ને ?

સાવિત્રી—આવતા લગનગાળામાં તારે ઘોડે બેસવાનું આવશે.

વંજુલ—(મ્હોં મલકાવીને) ભગવન્તની અને આપની કૃપા.

કલ્યાણકામ—વંજુલ ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનારની પદ્ધતિ પૂજ્ય થાય છે, પણ તારી આટલી થોડી બુદ્ધિ જોઈ તને કાણ પૂજ્ય ગણશે ?

વંજુલ—આપની નજરમાં મારી બુદ્ધિ થોડી હશે, પણ મારી બાયડી આગળ તો હું પરમેશ્વરથી પણ અધિક ચર્ષણ.

કલ્યાણકામ—તેં ગીતામાં નથી વાંચ્યું કે પરમેશ્વરના સમાન કોઈ નથી, તો અધિક ક્યાંથી હોય ?

વંજુલ—એ સિદ્ધાંત તો પુરુષો માટે છે, સ્ત્રીઓ માટે નથી. હું તો બાયડી પાસે નિયમ પળાવીશ, કે નિત્ય હું બારણેથી આવું ત્યારે દીવો લઈને મારી આરતિ ઉતારે.

કલ્યાણકામ—આરતિ ઉતારવાને બદલે તને પીવાનું પાણી આપે તો વધારે સારું નહિ ?

વંજુલ—તરસ્યો આવ્યો હોઉં તો આરતિ પુરી થતાં સુધી વાટ ન જોવાય એ ખરું. પાણીએ હાજર રાખવાનો હુકમ કરીશ. હું પાણી પીતો જઈશ, અને બાયડી આરતિ ઉતારતી જશે.

સાવિત્રી—વંજુલ ! હું ભગવન્તની આરતિ ઉતારતી નથી, એ તને ઘણું અયોગ્ય લાગતું હશે ?

વંજુલ—મારી બુદ્ધિની આપને કિંમત નહિ તેથી શી રીતે કહું ? બાકી એતો પરમ કર્તવ્ય છે. હું તો મારી બાયડી પાસે પતિવ્રતાના બધા ધર્મ પળાવીશ. મારા જમી રહ્યા પછી મારી અજીઠી થાળીમાં

જમે, હું આરામ કરું ત્યારે મને પંખો નાખે, હું માર માફ તોપણ એક સખ્દ ના બોલે, એ બધા સતીધર્મના નિયમો સખત રીતે પળાવીશ.

કલ્યાણકામ—તું પોતે કાંઈ નિયમ સખત રીતે પાળીશ ખરો કે?

વંજીલ—સ્ત્રીઓ માટે પુરુષોએ ઠરાવેલા નિયમ સ્ત્રી પાસે પળાવવા એટલોજ નિયમ સ્ત્રી પરત્વે પુરુષે પાળવાનો છે.

કલ્યાણકામ—તારી સ્ત્રીને તારી અજીઠી થાળીમાં જમાડીશ, તેથી કેવું ફળ પ્રાપ્ત થશે? તારો હક બજાવ્યાનો તને સંતોષ થશે, કે તારી સ્ત્રીને પોતાનું કર્તવ્ય કર્યાનું પુણ્ય થશે?

વંજીલ—આપ ઘરમાં એ નિયમ પળાવતા નથી, તેથી આપને આવી શંકા થાય છે. આવા આચારથી ઘણી તરફ બાયડીની પૂજ્ય મુદ્દિ ફળવાય. તે વિના બાયડીને ઘણી પર પ્રેમ થાય નહિ, અને તેમનો સંસાર સુખી થાય નહિ.

કલ્યાણકામ—તારી અજીઠી થાળીમાં જમ્યા વગર પણ તારી સ્ત્રીને તારા પર પૂજ્યભાવ અને પ્રેમ થાય તો?

વંજીલ—પણ તે કાયમ રહે એનો શો ભરોસો?

કલ્યાણકામ—તારી સ્ત્રીની અજીઠી થાળીમાં જમ્યા વગર તારો તેના પર પ્રેમ કેમ કાયમ રહેશે?

વંજીલ—મારે કાંઈ પૂજ્યભાવથી પ્રેમ કરવાનો છે? મારે તો માલીકપણાથી પ્રેમ કરવાનો છે.

સાવિત્રી—સ્ત્રીઓને માટે બધા નિયમો પુરુષોજ કરશે, કે થોડા નિયમો સ્ત્રીઓને પોતાની મેળે કરવા સાફ રહેવા દેશો?

વંજીલ—ત્યારે અમારી બા મુછો શા કામની?

સાવિત્રી—મુછાથી બાયડીને મારવાની અને અજીઠું જમાડવાની પ્રેરણા થતી હોય, તો એવી મરદાનગી વિના દુનિયાને ચાલે તેમ છે.

રમણભાઈ મ. નીલકંઠ.

કંજુસ ડોસી અને તેના ભત્રીજો.

તે વખતે કેટલાએક ગુજરાતના લોકો એકઠા મળીને ગોકુલ મથુરાંજીની જત્રાએ જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંઘાત જોઈને માધવ તથા મોતીશા પણ તેઓમાં સામેલ થયા, અને તેઓ બ્રિટિશરનાથની જત્રાએ જાય છે એમ તેઓએ બીજા લોકોને કહ્યું. સંઘના લોકો જુદી જુદી જાતિના હતા. તેઓ બપોરે કાંઈ ઝાડ નીચે જુદા જુદા ચુલા બનાવીને રસોઈ કરતા, અને તડકાનો વખત ગાળીને પાછલા પહોરના અને થોડી રાત જાય ત્યાં સુધી ચાલતા. કેટલાએક ઘોડા ઉપર, અને કેટલાએક ગાડામાં બેસીને મુસાફરી કરતા. એ લોકોના સમાગમથી માધવ તથા તેના સોબતીને ઘણી ગમત થઈ, અને તેથી રસ્તો પણ ઘણો નીકળી ગયો. એ સંઘમાં એક વાણીયાની નાતની ઘરડી ડોસી હતી. તે એટલી તો વહેમી હતી, તથા તેની પાસે જે પુંજ હતી તે જળવવાની તેને એટલી તો શીકર હતી, કે બીજા લોકો જત્રાએ જાય છે તે વખતે પોતાની માલમતા પોતાના ગામમાં સગાને અથવા કાંઈ બીજા વિશ્વાસુ માણસને સોંપી જાય છે, તેમ તે ડોસીએ કીધું ન હતું. આશરે સો મોહોર જે તેણે દળાખાંડીને તથા બીજાં વૈતરાં કરીને મેળવી હતી, તેનું એક પોટલું બાંધીને તે પોતાની પાસેજ રાખતી, અને રાતે ઊંઘતી વખતે તે પોટલું તેની બગલમાં ધણી જોરથી દાખીને સૂતી. તેની ઊંઘ એવી કુતરાના જેવી હતી, કે તેને કાંઈ જરા અડકે તો જાગી ઉઠી શોરબકાર કરી આખો સંઘ જગાડી દેતી. એ ડોસીની આવી રીતથી તેને સઘળા ચીડવતા હતા, આખે રસ્તે મશ્કરી કરતા, અને રાત્રે ઘણી વાર તેને છેડી છેડીને તેને ભર ઊંઘમાંથી જગાડ્યા કરતા હતા. તેને તે પૈસામાંથી એક પણ ખરચવો પડતો, ત્યારે તેના

જીવ જવો બાકી રહેતો. જનનામાં ધર્મદાન થાય અને જે બાકી રહે તેમાંથી તેના મુઆ પછી નાતમાં છુટું ઘી પીરસાય, એ તેની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. જીવતાં તો નાતના તરફથી આખર મળી નહિ, ત્યારે મુઆ પછી ઉજવવું અને નાતના લોકો પાસે વાહ-વાહ કહેવડાવવી એ તેને સ્વર્ગે જવા બરાબર ખુશી ઉપજવનારું હતું; બધાંકે તેમ કીધાથી વૈકુંઠ જવાશે એમ તેને પક્કી ખાતરી હતી; કેમકે તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જેની મુઆ પાછળ વાહ વાહ થઈ તે પરમેશ્વરને ત્યાં પણ સારીજ ગતિ પામે. તેનો એક ભત્રીજો તેની સાથે આવેલો હતો. તે ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતો, અને અગર જો તે ડોસીને કાંઈ છોકરાં ન હતાં, અને તેના પૈસા ખાનાર એ ભત્રીજા સિવાય ખીજું કોઈ ન હતું, તોપણ ન્યાં સુધી તે જીવતી રહે ત્યાં સુધી તે ભત્રીજો ભૂખે મરી જાય, તોપણ તેને એક પૈસો પણ આપતી નહિ. ડોસીનો વિચાર એવો હતો કે મરતી વખતે તે પુજી નાતના પટેલને સોંપવી, અને તેમાંથી તેના કલ્યા પ્રમાણે તેની મૈયતનો ખરચ થયા પછી જે બાકી રહે તે તેના ભત્રીજાને સોંપાવવું. એટલું જતાં પણ તે ડોસીનું તેના ભત્રીજા ઉપર ધણુંજ હેત હતું, અને તે ન્યારે માંદો પડતો ત્યારે તે મરશે તો પાછળ કોઈ પોતાને આગ મૂકનાર રહેશે નહિ, એ શંકરથી તે તેની પોતાના છોકરા જેટલી બરદાસ કરતી હતી: તોપણ ન્યારે તે પોતાના દુઃખની વાત તેની આગળ કરતો, ત્યારે ત્યારે તે વાત બદલી નાખતી, અથવા મારી પાસે કાંઈજ નથી એમ કહેતી. હવે ભત્રીજાને એવી ડોસી ઉપર હેત ક્યાંથી હોય ? ચાર દહાડા લાંબા કીધી હોય તોપણ ડોસી સુકો રાટલો પણ તેને ખવડાવે નહિ, તો એક પૈસો તો ક્યાંથીજ આપે ? માટે તે ડોસીની મરવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતો હતો, પણ જેમ તેની તેને મારવાની ઉતાવળ તેમ ડોસીનું આવરદા લાંબું થતું, અને તેને ઘણા ઘણા રોગ થઈ ગયા, તોપણ રીઠા વાસણની પેઠે તેના શરીરને જરા પણ નુકસાન

લાગ્યું ન હતું. ભત્રીજાની પૈસાતરફની અવસ્થા વધારે વધારે ખરાબ થતી ગઇ, અને ડોસીનો લોભ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. ન્યારે ડોસી જત્રાએ જવા નીકળી, ત્યારે તેને એ પૈસા સોંપશે એવી તેણે આશા રાખી તે પણ લંગ થઇ, ત્યારે પોતાની પાસે જે કંઇ સામાન હતો તે વેચીને તેના થોડાએક પૈસા ઉપજાવ્યા, અને તે લઇ તે પણ ડોસીની સાથે જવા નીકળ્યો. ડોસીને તે જરા પણ પરવડ્યું નહિ, પણ શું કરે ! લાચાર ભત્રીજાએ જતી વખતજ નિશ્ચય કીધો કે હવે વધારે વાર સજીરી ન રાખતાં રરતામાંજ તેને ઠાર કરવી અને તેના પૈસા લઇ લેવા; પણ તે એટલી તો જાગૃત રહેતી તથા ત્યાં લોકોની આખી રાત એટલી તો વસ્તી હતી, કે તેના દુષ્ટ વિચાર તેનાથી હજી સુધી અમલમાં લવાયા ન હતા. તેને લાગ મળતો નહોતો તેથી તે ઘણો હીજરાયા કરતો હતો, અને જેમ જેમ દહાડા જતા ગયા, તેમ તેમ તેના ખૂની વિચાર વધારે દઢ થતા ગયા.

એક વખત મધ્યરાત્રે સઘળાં ભર ઊંધમાં પડેલાં હતાં તે વખતે પેલો ભત્રીજો ઉઠ્યો, અને તેણે ડોસી પાસે જઇ એકદમ ગળચી પકડી, અને તે જૂમ પાડવાને મ્હેં ઉઘાડે એટલામાં એક ચીથરાનો કુચો તેમાં ધાલી દીધો. પછી ડોસીની ગળચી એવા જોરથી દાબી કે તે ગુંગળાઇને તરતજ મરણ પામી; ત્યાર પછી તેની બગલમાંથી પોટલું કાઢી પાસેના ઝાડ નીચે ખાડો ખોદીને દાટ્યું, અને ત્યાં સારી પેઠે નિશાની રાખી પાછો સૂઇ ગયો. બીજે દહાડે સવારે વહેલા ન્યારે લોકો ઊઠ્યા ત્યારે તેઓએ ડોસીને જગાડવા માંડી, પણ ડોસીમા તો સ્વધામ પધારેલાં તેથી કંઇ જવાબ દીધો નહિ, એટલે લોકોએ જગાડવા સારૂ તેની બગલમાં હાથ ધાલ્યો પણ પોટલું માલમ પડ્યું નહિ. તે ઉપરથી સઘળાઓને વહેમ પડ્યો, ને દીવો મંગાવીને જોયું તો ડોસીને મુએલી જોઇ, પણ તેનું મોત શી રીતે થયું તે કાઢી નક્કી થયું નહિ. એવી ગડબડ થતાંજ તેનો ભત્રીજો

દોડતો આવ્યો, અને એકદમ મોટો ધાંટો કાઢી છાતી ફૂટી રડવા મંડ્યો. ડોસીને ફાઇએ મારી નાખી અને તેના પૈસા ફાઇ લઇ ગયું એવી વાત થવા માંડી. એટલામાં બત્રીજએ આંખ લૂછી સાવધ થઇ આસપાસ જોયું, અને કહ્યું કે આ નવા જત્રાળુઓ આવેલા છે તેમાં એક તો શ્રાવક છે તેથી તે તો એવી હત્યા કરે નહિ, પણ બીજો બ્રાહ્મણ છે તેના ઉપર મને ધણો શક જાય છે. તેણેજ ખૂન કીધું હશે માટે તેનો ઝાડો જોવો. એટલું સાંભળતાંજ તેણે તથા બીજા લોકોએ માધવને પકડ્યો, અને તેનો સધળો સામાન જોયો, તેમાં કેટલાએક પૈસા નીકળ્યા તે ડોસીના છે એમ તેનો બત્રીજે કહેવા લાગ્યો, અને માધવને ધણુંએ સમજાવ્યો તોપણ તેણે એવું કશાજ કીધું કે એ તો મારા છે. માધવના કહેવાથી તે બત્રીજને પતીજ થઇ નહિ, તેથી પાસેના ગામના રાજા આગળ ફરિયાદ કરવી, અને ખરો ખૂની માધવ છે કે નહિ, તેની તજવીજ કરાવવી એમ હતું.

નંદરાંકર તુળજરાંકર.

માધવના વેર સંબંધી વિચાર.

[ગુજરાતના છેલ્લા રજપુત રાજા કરણ વાઘેલાએ તેના પ્રધાન માધવની પત્નીનું હરણ કર્યું. માધવ તે સમયે પરગામ હતો. તેનો ભાઈ કેશવ પોતાની ભાભીનું રક્ષણ કરતાં મરાયો. જ્યારે તે આવ્યો અને તેને ખબર પડી તે વખતના વિચારો આ લેખમાં દર્શાવ્યા છે. માધવ ત્યાર પછી દિલ્હી જઈ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીને ગુજરાતમાં રાજ્ય સ્થાપવા તેડી લાવ્યો.]

શું માણસની અવસ્થા છે ! મોટાઈ કેવી અનિશ્ચિત છે ! આજ છે અને કાલ નથી. જેવું ખીડમાંનું સુકું ઘાસ, જેને બળતાં જરા પણ વાર લાગતી નથી. સૂર્યાસ્ત થતી વખતની જેવી છાયા, તે વખતે તો ઘણી મોટી દેખાય છે, પણ થોડી વાર પછી નહિ સરખી થઈ જાય છે; તે તો એક નિદ્રાનું સ્વપ્ન. જગ્યા એટલે કાંઈ મળે નહિ. દશેરાને દહાડે કેવી સ્થિતિ, અને આજ કેવી ? આશરે દસ કાશ સુધી દમ ખાધા વિના પગે ચાલીને હું છઠ્ઠાં આવી પહોંચ્યો. બધા ચાકર, સિપાઈ, મારા આજ ક્યાં ગયા ? હું તો એકલો ફરું છું, તોપણ હું જીવું છું એટલી મહાદેવજીની કૃપા છે. જો હું પણ મરી ગયો હોત તો એ દુષ્ટ રાજા સુખેથી બેસત : પણ હું પણ હવે તેનો દુસ્મન થઈ બટક્યાં કરીશ, અને તેને એક દહાડો પણ એહેન પડવા દઈશ નહિ. એનું વેર લીધા વિના રહેવાનો નથી. અરે ક્રોધ-પુત્ર વેર, તું મારી છાતીમાં જગૃત થા. હવે તારું કામ છે. ત્યાં લગી આ દેહમાં આત્મા છે, ત્યાં સુધી તું એ છાતીમાંજ વાસો કરજે. વેર તો આખા જગતમાં પથરાયેલું છે. કદાપિ કેટલાંક પુસ્તકોમાં તેની નિંદા કીધેલી હશે, પણ તેથી કાંઈ તેની શક્તિ જરા પણ ઘટી નથી. નિર્જીવ પદાર્થો પણ વેર લે છે. જો હું આ ભીંત પર મારા હાથ ઠોકું,

તો તે ભીંત મને સામું તેટલુંજ મારે છે. તે શું વેર નથી લેતી ? કુતરાને પત્થર મારીએ તો તે સામો બસીને કરડવા નથી આવતો ? સાપને પગ તળે છૂંદીએ, તો તે આપણને કરડીને આપણો પ્રાણ નથી લેતો ? એ પ્રમાણે ક્યું અવાચક પ્રાણી જેનામાં વેર લેવાની શક્તિ છે, તેને ઉપદ્રવ કીધા છતાં તે સામું વેર નથી લેતું ? વળી માણસને ધર્મશાસ્ત્રમાં ક્ષમા કરવી, દયા લાવવી, એ વગેરે બોધ થયાંજ કરે છે, તોપણ તેઓ વેર લીધા વિના ચૂકતાં નથી. દેવતાઓ પણ વેર લે છે, એવી વાતો આપણે પુરાણમાં ક્યાં નથી વાંચી ? વેર તો જગતનું રક્ષણ છે. જો કોઈ વેર લે નહિ તો દુનિયા ચાલે પણ નહિ. જો કોઈ માણસને કોઈ ટપલો મારે તો તે સામા એ મારે છે. જો તેનામાં તેમ કરવાનું જોર નહિ હોય તોજ ક્ષમા કરે છે, અથવા રાજ આગળ ફરિયાદ કરી તેને શિક્ષા કરાવે છે. એ તો “ અશક્તિમાન્ મહેત્ત્વા સાધુઃ ” । જો એક માણસ બીજા કોઈનો કાંઈ માલ ચોરી જાય, અથવા તેને બીજા કોઈ પણ રીતે કાંઈ નુકસાન પહોંચાડે તો તે તેનું વેર લે છે, અથવા લેવડાવે છે. ડાહ્યા પુરુષો કહે છે, જો સઘળા લોકો પોતાના ઉપર ગુજરેલા અન્યાયને માટે પોતાની મરજી પ્રમાણે વેર લે તો દુનિયાની અવ્યવસ્થા થઈ જાય, અને જલદી તે લાય પામે, માટે હરેક ગુનાને વાસ્તે રાજાને ફરિયાદ કરવી, અને જો તેનાથી દાદ ન મળે તો પરમેશ્વર તરફથી ઇન્સાફ મળશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી બેસવું; પણ રાજા કાંઈ હંમેશાં એવો નિષ્પક્ષપાત હોતો નથી અથવા ખરે-ખરો ન્યાય કરતો નથી, અને ધણીએક વખતે તેમ થઈ શકતું પણ નથી. રાજા પોતેજ જ્યારે અપરાધી હોય, ત્યારે તેનો ઇન્સાફ કોણ કરે ? કોઈ લાચાર થયા વિના પરમેશ્વરના ઇન્સાફ ઉપર રહેવા દેતું નથી. એ તો મન વાળવાની વાત છે. જો મન મોટું રાખી આપણે હરેક ગુનેગારને ક્ષમા કરી જવા દઈએ, તો દુનિયામાં ગુનેગારની સંખ્યા વધી જાય, અને જેટલા ગુના થાય તે સઘળાનું પાપ આપણે માથે પડે. પરમેશ્વરની શિક્ષાથી થોડાજ બીએ છે. કોઈ તે જોઈ આવ્યું

છે ? જો સરકાર ઇન્સાફ મૂકી દબને લોકોને કહે, કે જે ગુનો કરશે તેનો બદલો તેને પરમેશ્વર તરફથી મળશે, તો પછી ગુનો કરવાથી કેટલા અટકે છે તે જણાય, માટે વેર તો લેવુંજ જોઈએ; અને ન્યારે આપણી બાબતમાં ગુનેગાર રાજ છે, ત્યારે સ્વહસ્તે વેર લેવું અને તે જો ન લેવાય તો તેને પરમેશ્વરને સોંપવો.

નંદશંકર તુળબશંકર.

એકાગ્રતા.

કુરુકુળગુરુ દ્રોણાચાર્યે પોતાના શિષ્યોની અસ્ત્રવિદ્યાની પરીક્ષા લેવાના ધરાદાથી એક દિવસ બધાને એકઠા કરીને એક ઉંચા ઝાડ ઉપર એક બનાવટી પક્ષી મૂકીને બધાને કહ્યું, “ તમે તેને તાકીને તીર ફેંકવાને તૈયાર થાઓ; હું ન્યારે કહીશ, ત્યારે તમારે તે પક્ષીની આંખ ફેાડવી પડશે.” એવું કહીને તેણે સર્વથી પહેલા યુધિષ્ઠિરને સંબોધીને કહ્યું, “ વત્સ, તું પેલા પક્ષીની આંખ ઉપર તાકીને તીર પકડ, પરંતુ હું ન બોલું ત્યાં સુધી તીર ફેંકતો ના.” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “ જેવી આજ્ઞા.” ત્યાર પછી દ્રોણે પૂછ્યું, “ યુધિષ્ઠિર ! તું શું જુએ છે ? ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “ હું આપને, ભાઈઓને, ઝાડોને અને ઉડતાં પક્ષીને જોઉં છું. આ સાંભળીને આચાર્યે અપ્રસન્ન મનથી યુધિષ્ઠિરને દૂર કર્યા. પછી દુર્યોધન, દુઃશાસન, ભીમ, નકુલ, વગેરે શિષ્યોને એક પછી એકને બોલાવ્યા અને સર્વેને ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યું. સર્વેએ યુધિષ્ઠિરની પેઠે જવાબ દીધો. ત્યાર પછી તેણે અર્જુનને બોલાવીને તેને ઉપર લખેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે અર્જુને કહ્યું, “ મહાશય ! હું કેવળ પક્ષીની આંખ જોઉં છું, બીજું કંઈ જોતો નથી. ” આ સાંભળી આચાર્યે હજી મનથી તીર ફેંકવાનું કહેતાંજ અર્જુને પક્ષીની આંખ ફેાડીને જમીન ઉપર પક્ષીને પાડ્યું.

ત્યારે દ્રોણાચાર્યે સર્વના ઉપર આંખ ફેરવીને કહ્યું, “ જીઓ, જે કામ કરવું હોય તેમાં દૃઢ રીતે મન લગાડવું જોઈએ. દૃઢ મન લગાડ્યાથી તે કામની સાથે મનની તન્મયતા ઉત્પન્ન થાય છે. તન્મયતા જન્મ્યાથી તે વેળાએ મનમાં તે કાર્યના સિવાય સંસારમાં બીજી કોઈ વસ્તુ જણાતી નથી, અને જે તમારા મનની એકાગ્રતા થાય તો તે કામ જરૂર થઈ જાય છે. અર્જુન પક્ષીની આંખ ઉપર તાકીને એકાગ્ર મનની સાથે તન્મય થયો હતો, એથી તેના સિવાય બીજું કંઈ પણ જોતો નહોતો; તેથી એણે સહેલાઈથી પક્ષીની આંખ ફેડી. તમે સર્વે તેમ કરી શકત નહિ; કારણ કે આંખની સાથે તમારા કોઈના પણ મનની તન્મયતા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. તેમ ન થવાનું કારણ એ છે કે તમારાં મન ચંચળ છે. આંખના ઉપર લક્ષ્ય કરવાના વખતે તમારું મન કદી પણ ખરી રીતે સ્થિર થયું નહોતું. જે સ્થિર થયું હોત, તો કદી પણ તે વેળાએ બીજું કંઈ જોવા પામત નહિ.” અર્જુનની આંખનું લક્ષ્યકરણનું દૃષ્ટાન્ત યાદ રાખીને સર્વએ પોત-પોતાના કાર્યમાં એકાગ્ર મન રાખતાં શીખવું જોઈએ.”

નારાયણ હિમચંદ્ર.

વ્યવસ્થા.

પશ્ચિમ દેશના લોકોની આગળથી અને તેમાં વિશેષે કરીને અંગ્રેજ લોકોની પાસેથી નકલ કરવા જેવી સર્વથી મોટી વસ્તુ કહેવી હોય, તો વ્યવસ્થિતપણું છે. આ લોકોએ હિન્દુસ્તાનમાં જે પ્રભુત્વ સ્થાપ્યું છે, અને આપણાથી અન્યેય થઈને તેઓએ થોડા કાળમાં અહીં જે પગપેસારો કર્યો છે, એ સર્વ કાર્યમાં ઉપલો એક ગુણ

છે એવું કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. બાકી આપણા લોકો તેઓની નેડે થોડું લઢ્યા છે એમ નથી, તથા આપણી મરદાનગીના સંબંધમાં કંઈ ઓછાપણું હતું એમ પણ નથી. કેટલીક વાર હૈદરઅલી, યશવન્તરાવ, વગેરે શૂરવીરોએ તેમને તદ્દન હરાવી મૂક્યા હતા, એ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે; પણ તેઓની વ્યવસ્થા કંઈક લોકાંતર છે. તેની આગળ આપણા માણસો તદ્દન હારી ગયા ! હમણાં પણ પચીસ કરોડ માણસો ઉપર થોડા અંગ્રેજોનો જે અમલ ચાલે છે, અને તે વળી આવા મોટા દેશમાં કોઈ પણ ચૂંકે-ચાં કરતા નથી. આ બધો પ્રભાવ શેનો છે વાર ? એક સુવ્યવસ્થા છે, બીજું કંઈજ નથી. અંગ્રેજ લોકોનું કોઈ પણ વાત પર વર્તન જુઓ. રાજકારભાર, વ્યાપાર, સામાન્ય વ્યવહાર, ચારે બાજુએ જાણે ધડિઆળના ટકોરા થતા હોયની. ફલાણા વખતે ફલાણું કામ કરવાનું છે, એટલે તે વખતે તે થયુંજ એવું સમજવું. તેમાં જરા પણ ફરક પડવાનો નહિ ! સૃષ્ટિના વ્યાપારો જેમ અનાદિસિદ્ધ સુયંત્રથી ચાલેલા છે, તેવોજ પ્રકાર અંગ્રેજ લોકોનો કહીએ તો તેમાં કંઈ પણ હરકત નથી.

હવે ત્યાંથી આપણા દેશના માણસોની તરફ જો વળવામાં આવે, તો સઘળો પ્રકાશ ધણોખરો ઉઘટો જણાય છે. મોટા મોટા અંસ્થાનના કામથી લઈને તે સાધારણ ખાવાના કામમાં પણ એક જાતનો ગેરબંદોબસ્ત જેવામાં આવે છે તેનું કારણ શું ?

સુસ્તી, અંધાધુંધી, બેપરવા, કોઈના જોડા કોઈના પગમાં હોતા નથી. આ ગેરબંદોબસ્ત આપણામાં એટલો તો છે, કે દોષ પણ આપણને નજરે પડતો નથી. વૃદ્ધોના મુખમાં આપણી દરબારની અથવા મોગલાઈની તારીફ કોઈ કોઈ વખતે સંભળાય છે, તે કેવી ? કેવો અંધાધુંધી કારભાર ! કેવાં અલીગહી કારખાનાં ! એ પાદશાહીએજ આપણી ખરાબી કરીને અન્નને માટે ટળવળાવ્યા છે. હજી સુધી આપણી આંખ ઉઘડી છે એવું નથી. આપણા શ્રીમંતોની શેઠાઈમાં ધૂળ તથા પાદશાહીમાં રાખ જણાય છે.

હવે એક બે વિષયનાં ઉદાહરણ આપીને વ્યવસ્થા સંબંધમાં આપણામાં અને અંગ્રેજોમાં ફેટણું જુદાપણું છે તે દેખાડીએ છીએ.

પહેલું લૌકિક કૃત્ય એટલે સાર્વજનિક કલ્યાણને માટે ઉભી થએલી સભાદિકાનાં કામો; તેની વ્યવસ્થામાં સામાન્ય રીતે અંગ્રેજોની નકલ થાય છે, પણ તેના સંબંધમાં લોકોનું નિયમિતપણું ફેટણું જોવામાં આવે છે તે કહીએ છીએ. કાંઈ પણ કામ યત્ન કર્યા સિવાય પાર પડતું નથી. આ વિષયમાં કાંઈના મનમાં સન્દેહ હોવો ન જોઈએ; પણ આ યત્નનો પ્રકાર આપણી મંડળીઓમાં એટલી તરેહનો જણાય છે, કે આ સભા નિયમિત વખતે ભરાવાનાજ સાંસા. પચાસ સો માણસોને ચાર વાગે આવવાની ચિઠ્ઠીઓ મોકલવામાં આવે છે, તોપણ સાડાચાર પાંચ વાગે સભા ભરાય, એ તો મોટાં લાઝ સમજવાં. અડધાં માણસો તો મુઢલે આવવાનાં નહિ, અને તેમાંથી અડધીપડધી મંડળી લગભગ કામ પુરું થવાની વેળાએ આવે તો આવે. ફક્ત આવાહનની જો આટલી વ્યવસ્થા છે, તો મુકરર કામ વખતસર કરવાનું, મનથી કામમાં તત્પર થવાનું, વગેરેની વાત તો ઘણેજ દૂર રહેવાની એ કહેવું પડે એમ નથી. આપણી સભામાં ફેટલીકનો આવો પ્રકાર જોવામાં આવે છે, તથા આવ્યો પણ છે, કે એક સારો વ્યવસ્થિત તથા મહેનતુ માણસ આવ્યો તો તે જ્યાં સુધી હોય છે, ત્યાં સુધી તેનો કારભાર સારો ચાલે છે, પણ તે મર્યો એટલે બધું પડી જાય છે. એનું કારણ એ કે આપણામાં એક માણસ જો ઉદ્યોગી નીપજે, તો તેનું કર્તવ્ય તેની જોડે ચાલ્યું જાય છે; બીજા માણસોના જન્મસિદ્ધ ગુણમાં કદી પણ ફેર પડવાનો નથી.

બીજી વાત ખાવાની લો. આ સંબંધનો અનુભવ દર વર્ષે સર્વને છેજ. ખોલાવવાની તાકીદ થાય છે કે ચાર વાગે બધાને તેડાં કરો, પછી છ વાગે આવવાના. તોએ વળી ફેટલાકને બે તેડાં ગયાં, છતાં નહિ આવવાનાજ. ત્રીજી વખત તેડાં ગયા પછી લોકો ધીરે

ધીરે આવે છે. ખરેખર જોતાં આ બધું મૂર્ખપણું નથી કે શું ? જોને વખતની કિંમત સમજતી નથી; પોતાના એકલાને માટે સેંકડો માણસોને કારણ વિના પંગતમાં ખેસાડી મૂકવાની શરમ લાગતી નથી.

યુરોપિઅન લોકોનો આ સંબંધનો ચાલ કેવો ઉત્તમ છે. તેકું કક્ત એકજ ચિટ્ટીમાં હોય છે. પાંચ વાગતાનું તેકું હોય તો પોણા-પાંચ વાગતા સુધી કોઈને કંઈ પણ ગડબડ જણાતી નથી. પાંચના ટોકારા થયા કે તમામ મંડળી હાજર થવાનીજ. કોઈને આવવાનું બનતું ન હોય તો તેની માફની ચિટ્ટીઓ હાજર થવાનીજ. આ ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી સર્વને કેટલી સુગમતા થાય છે ? આજ રીતે સલા-ઓની હોય છે. ઘણું કરીને પાંચ મિનિટ પણ તેમાં વધારે ઓછું થવાનુંજ નહિ. બધું કામ એક સંચા પ્રમાણે થવાનુંજ.

આવીજ રીતે ઘરના કામકાજમાં પણ ગૈરબંદોબસ્ત જોવામાં આવે છે. આજ કરીશું, કાલે કરીશું, એમ કરતાં મહીના ને મહીના થઈ જાય છે, તોપણ તેના ઉપર હાથ નાખવામાં આવતો નથી. આપણા વિદ્વાનોમાં તે ટેવ ઘણીક વેળાએ જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજોના બીજા ખરાબ દુર્ગુણો પકડે છે, પણ નિયમિત કામ કરતા નથી.

આપણા દેશની અનિયમિત વ્યવસ્થા એવી તો ઠસી ગએલી છે, કે તેનાથી છૂટવું મુશ્કેલ છે. ગમે તો વિદ્વાન હો કે અવિદ્વાન હો, આપણું યંત્ર ખરાબ થયું છે, તે આજ સુધી તેવું છે. પરમેશ્વર કીયા સમયમાં સારી સ્થિતિમાં લાવશે તે કાણ જાણે ? ક્યારે તે સુદિન આવશે તે કાણ જાણે !

નારાયણ હિમચંદ્ર-

વેદાંતી બ્રાહ્મણો.

પહેલેજ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કાંઈ ભોમીઓ નહિ તેથી બૂલા પડ્યા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેઠા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જંગલ વધારે ગાંઠું થતું ગયું, અને જ્યારે સાંજ પડી ત્યારે ત્યાં એટલું તો અંધારું થઈ ગયું, કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયું નહિ. નિરાશ થઈ તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરોની દહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુખો કરતા હતા, એટલામાં પાસેના ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તરવાર લઈને તેઓની સામા આવી ઉભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારે જણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા: “યજમાન રાજ, કલ્યાણમસ્તુ. અમે દક્ષિણા લેવા આવ્યા છીએ.” માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઈ પૂછ્યું, “ગોર મહારાજ, તરવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષિણા માગતા બ્રાહ્મણોને મેં મારી જિંદગીમાં આજે જ જોયા. તમારી હકીકત કાંઈ વિચિત્રજન હશે, માટે કૃપા કરી તમે કાણ છો ? તમારો ધંધો શો છે તે કહો.” બ્રાહ્મણો બોલ્યા: “યજમાન રાજ, અમે બે ભાઈઓ છીએ, અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ; થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઈ ધંધો ન મળતાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા તો રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કરીએ. એવામાં એક દહાડે વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા: “આ જગત માયારૂપી છે. ભાઈઓ, આ એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગર લોકો નજરઅંધી કરી ધૂળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. આ જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ નથી.

જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇન્દ્રિયો વડે માલુમ પડે છે તે ખરેખર જગતમાં છેજ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, શબ્દ સંભળાય છે, અને સઘળાં ઇન્દ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેઓમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઈ છેજ નહિ, માટે હે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસો મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળા મિથ્યા છે. જેટલું લોકો માંડે તાંડે કરે છે તે ફાકટ છે. અલ્યા, માંડે કાંઈ નથી, અને તાંડે પણ કાંઈ નથી.” એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કાંઈ અંતર ન ગણવો એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એક વાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહે છે, પણ ખરેખરો તો છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે તથા આવરદા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મૂકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મૂકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ. હવે યજમાન પૈસા મૂકીને હમણાં જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ, ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મૂકીને જવું જોઈએ. વળી માંડે તાંડે એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો ? એમ વિચારીને તે થેલી ઉંચકી લીધી. અમે તે લઈને જતા હતા, એટલે યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડ્યા અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજ આગળ લઈ ગયા. રાજાની પણ આંખ ઉપર માયાની અંધારી બાંધેલી, તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદ વ્યાસજીના વેદાંત મતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધાપીધા પછી અમને છોડી મૂક્યા. હવે શું કરવું ? જગત તો દુષ્ટ

માયામાં વિંટાએલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને
 બદલે મારા તારામાં લઢી મરી ધાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના
 ફેરા કર્યા કરે છે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ
 તો મંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો
 નિશ્ચય કીધો, અને જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ,
 પણ લાકુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી
 રીતે થાય ? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નીકળીએ
 છીએ. તમે પહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા
 હો તો લુગડાં, પાધડી આદિ જોને તમે તમારું કહો છો તે અમારું
 કરો; નહિ તો આ તરવાર વડે પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી
 આપીશું.” માધવને એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ધણું
 હસવું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ
 છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઈને તે
 બંને ધણા પ્રસન્ન થયા. વિદાય કરતી વખતે માધવે તેઓને બોધ
 કીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે
 પછી જો તમે મારું તારું સમાન ગણુવા જશો, તો આ તમારીજ
 તરવારથીજ તમનેજ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતી
 ભ્રાહ્મણો તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા.

નંદરાંકર તુળજશંકર.

બે ભાઈઓ.

રણના મેદાનમાંથી પ્રતાપ નાઠો, પણ તે વેળાએ પણ તેની વિપદની શાંતિ થઈ નહોતી. બે મુગલો, એક ખોરાસાની અને બીજો મુલતાની, તેની પછવાડે દોડતા હતા. પ્રતાપનો તેજસ્વી ઘોડો એતક છલંગ મારીને એક પહાડી વહેળો પાર થઈને ગયો; મુગલોને તે નાણું પાર થતાં વાર લાગી. પરંતુ એતક પણ જખમી હતો, તેમ પ્રતાપ પણ જખમી હતો. પછવાડેના બે મુગલો પાસે આવે છે, તેઓના ઘોડાનાં પગલાં પર્વતના પથરામાં શબ્દિત થતાં હતાં, તે પ્રતાપે સાંભળ્યાં. આ વખતે બચવાનો ઉપાય નથી, પણ વીરની પેઠે મરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

એકદમ પછવાડેથી શબ્દ સંભળાયો. “ હે કાળા ઘોડાના સવાર ”! પછવાડે બેચું, તો કેવળ એક ઘોડેસવારને દીઠો. તે ઘોડેસવાર તેનો મોટો ભાઈ તથા સગો ભાઈ શુક્ત છે.

રાષ્ટ્રી પ્રતાપસિંહે કહ્યું, “ સંગ્રામસિંહનો પૌત્ર થઈને મુગલનો દાસ થયો છે, તેથી પણ જોઈએ તેટલું કલંક લાગ્યું નથી, કે હમણાં ભાઈનો વધ કરવા પછવાડે દોડે છે ? કુળકલંક ! પ્રતાપસિંહ આજે સંગ્રામસિંહનો વંશ નિષ્કલંક કરશે.” શુક્ત પ્રતાપના કહેવાથી ભયભીત થયો નહિ, ગુસ્સે થયો નહિ, ધીરેધીરે પ્રતાપની પાસે આવીને બોલ્યો, “ ભાઈ, આટલા દહાડા હું આપનો પ્રાણ લેવાને ઉત્સુક થયો હતો; આજે તે ભાવ જતો રહ્યો છે. ભાઈનો દોષ માફ કરો, કુળકલંકને પવિત્ર કુળમાં આશ્રય આપો; આજે તે કુળની અવમાનના કરીશ નહિ. રાજન્ ! આપ મોટા છો, આપ ક્ષમા નહિ કરો, તો બીજો કેણુ માફ કરશે ? ”

પ્રતાપસિંહે જોયું, શુક્તની આંખમાં આંસુ છે. ધણા દહાડાનો વૈરનો ભાવ દૂર થયો, બ્રાતૃસ્નેહથી બેઉનાં હૃદય ઉજળ્યાં; બેઉએ એક-એકને સ્નેહથી આલિંગન કર્યા.

પ્રતાપનું મહત્વ, પ્રતાપનું વીરત્વ જોધને આજે શુક્તનો વૈરભાવ ગયો છે, ધણા વર્ષનો બ્રાતૃવિરોધ તિરોહિત થયો છે, ભાઇની પાસેથી ભાઇ માફી માગે છે, સ્નેહની યાચના કરે છે. પ્રતાપ શું તે સ્નેહના દાનથી દૂર રહેશે ? પ્રતાપ આગલા અપરાધ વીસરી ગયો; આંસુ ભરેલી આંખથી હૃદયના ભાઇને હૃદયમાં ધારણ કર્યો.

પેલા બે મુગલો પ્રતાપની પછવાડે દોડતા આવતા હતા, તેઓ ક્યાં છે ? શુક્તે ડોટીથી તેઓને જોયા હતા. ભાઇનો જીવ જવાની સંભાવના જોધ. નહિ ચૂકે એવા ભાલાથી તેણે મુગલોના પ્રાણ નાશ કર્યા; પછી ભાઇની પાસે ભાઇના સ્નેહની યાચના કરી હતી.

સાંજની છાયા તે નિર્જન તળેટીમાં અવતીર્ણ થવા માંડી, પહાડના ઉપર ચડતી લાગી, જગતને વ્યાપ કરવા લાગી; તે નિર્લજ્જ નિઃશબ્દ તળેટીમાં બે ભાઇઓ ધણા દિવસનો ચોરાએલો બ્રાતૃસ્નેહ પામ્યા, ધણા દિવસનું ગુમાવેલું ધન મેળવ્યું. સ્નેહ હૃદયમાં લીન થાય છે; એકી વારે સુકાતો નથી. તે લીન સ્નેહધારા આજે બે વીર હૃદયને રલાવિત કરવા લાગ્યું.

ધણી વારે પ્રતાપસિંહે કહ્યું, “ ભાઇ શુક્ત ! આજે પ્રતાપનો પરાજયનો દહાડો નથી, આજે વિજયનો દિવસ છે, આજે ચોરાએલું ધન પાછું મેળવ્યું. લઢાઇમાં પરાજય પામ્યો છું એ તેની આગળ કેવું હલકું છે ? આગલો વિદ્રેષ નિરંતરને માટે વીસરી જઇએ; આપણે સર્વદા આવો સ્નેહ રહે. તેમ થવાથી બે ભાઇઓ સ્વદેશની રક્ષા કરવા પામીશું, હવે હું માનસિંહનો ભય કરતો નથી; દિલ્હીના આદેશાહનો ભય કરતો નથી.

નારાયણ હેમચન્દ્ર-

સંસારસાગર.

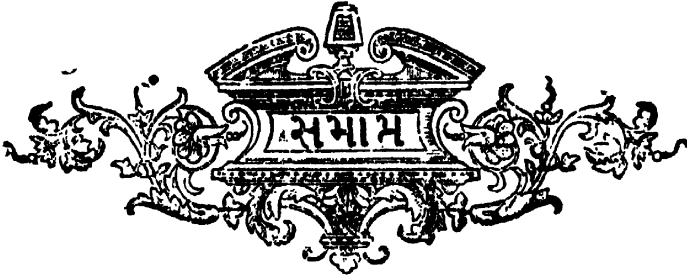
વળી આ સંસાર એક મોટો વિકટ સાગર છે. તેમાં કરોડો વહાણો હંકારાય છે. તે વહાણોમાં તેના ધણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઈ બેસે છે. એ દરીઆમાં અગણિત નાના મોટા ખડકો પાણીમાં હંકાયેલા છે. તે ઉપર કેટલાંએક વહાણો ગર્ભપુરી બંદરમાંથી નીકળતાંજ અથડાઇને ભાંગી જાય છે, અને તેમાં બેઠેલા તમામ માણસો ગરક થઇ જાય છે. બીજાં કેટલાંએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી ડૂબે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણુ એ ખડકોને લીધે ભાગતાં માલમ પડે છે, અને બીજાં નવાં ગર્ભપુરી બંદરની ગોદીમાંથી દરીઆમાં બહાર પડે છે. જ્યાં સુધી વહાણો મુક્તિપુરી બંદરે પહોંચે ત્યાં સુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મોટાં ઉછળતાં તોફાની મોજાંથી તેઓ ઉંચાં નીચાં થાય છે, અને હમણાં ડૂબશે હમણાં ડૂબશે એવી તેમાં બેસનારાઓને દેહશત રહે છે. દરીઆમાં ડૂબેલા ખડકો સિવાય બીજા અગણિત ઉંચા આવેલા પત્થરના સીધી બાજુવાળા બેટો છે. તે ઉપર ક્ષિપ્રતરી તથા રાજઆમણા પર્વતો હોવાને લીધે ધણા સુંદર દેખાય છે. વળી તે ઉપર દેખીતી ખૂબસુરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓ મધુર રાગથી ગાયન કરે છે. કટાક્ષ બાણથી વહાણુમાં બેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ઇશારત કરે છે. વહાણુધણીની સાથે જોઓ બેઠેલા હોય છે, તેઓમાંથી કેટલાંએક તેના ખરા મિત્ર હોય છે; કેટલાંએક તો તે દુષ્ટ રાક્ષસીઓના સગા તથા મદદગાર હોય છે, અને તેઓ વહાણુધણીને તે બેટોમાં જવાને નિરંતર સમજાવ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી વહાણુનું સુકાન વિવેકની પાસે હોય છે, ત્યાં સુધી સામે પવને પણ સદ્ગુણની સાંકડી નાળમાંજ તે વહાણુ ચલાવે છે; પણ તે રસ્તામાં તે વહાણુધણીને મઝા પડતી નથી. તેવામાં વહાણુમાં બેસનારા, તો પણ તેના શત્રુઓ તેના હંમેશાં કાન

ભર્યા કરે છે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણુ લઈ જાય છે તે રસ્તામાં કાંઈ જોવા જેવું નથી, તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંની સઘળી મોજ ચાખીએ નહિ તો ફેરો મિથ્યા, એવી શિખામણુ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છીનવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનીનું કામ સોંપાવે છે. પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર રૂપી સઢો ચઢાવવામાં આવે છે, અને તૃષ્ણારૂપી પુંડનો પવન જોરથી ફૂંકતાં વારજ વહાણુ સદ્ગુણની નાળમાંથી ધસડાઇને બહોળા દરીઆમાં પડે છે. પછી જે રસીલો બેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણુ હંકારાય છે. આ વખતે નાળમાંના વહાણુવાળાઓ બહાર પડેલા વહાણુવાળાઓને મોટેથી પોકાર કરીને બેટ પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે, તથા જે વહાણુવાળા તે બેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેનાં વહાણો બેટના પત્થરની સીધી બાજુઓ ઉપર અથડાઇને કડકે કડકા થઇ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે, તોપણ મૂર્ખ વહાણુવટી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો નથી. દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓની મદદગાર તથા જાસુસો તેને સમજાવે છે કે જેઓ ભર દરીઆમાં પડ્યા નથી તેઓ તેની ખુબી જાણી શકતા નથી, તથા જેઓનાં વહાણુ અથડાયાં છે, તેઓના સુકાની સારા નહિ હોય, અથવા તેઓએ બેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડ્યો હશે. આપણને એમ થશે નહિ, અને એમ કરતાં જો વહાણુને જોખમ લાગે એવો જરા પણ સંભવ લાગશે, તો તરત સઢ વિંટાળી લઇ વહાણુ પાછું નાળમાં ધાલી દઈશું; પણ નુકસાન લાગશે એવી નદામી બીકથી એક સાંકડી નાળમાં ચાલ્યાં કરવું, અને આ સાગરમાંના અગણિત બેટોમાં શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવું, તેમાં વહાણુ ચલાવવાની ખુબી શી ? એવી સલાહ માન્ય કરી વહાણુ આગળ બેટ તરફ ચલાવે છે, અને રસ્તામાં દૂબતાં બીજાં વહાણો જુએ છે, તથા તે બેટની પાસે લાખો વહાણો ભાગતાં તેની નજરે પડે છે, તોપણ તે બેધડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે, એટલે સુધી કે તે વહાણુ પણ બીજાઓની

પેઠે તળાએ બેસે છે. તે વખતે રડે, શોક કરે, કે પસ્તાય તે શા કામનું ? જોતજોતામાં વહાણ નીચે બેસતું જાય છે, પણ કાંઈ તેને લેખવતું નથી, અથવા અચાવવાનો વખત વીતી જવાથી નાવમાંના ધણાએક વહાણવાળાઓ તેઓની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા નાના મછવા મુકાવીને તેઓને ઉતારવાને જે મહેનત કરે તે સઘળી નિષ્ફળ જાય છે. ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણવાળાઓને કે આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલું બધું જોખમ વેડીને, બહુ ડૂબતા તથા ડૂબવાની તૈયારી ઉપર આવેલા વહાણવાળાઓની ગાળ ખાઈને તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓને મુક્તિપુરીના સાચા રસ્તા ઉપર લઇ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે. એ પરોપકારી પરમાર્થી વહાણવાળાઓની મહેનત કાંઈ હંમેશાં અફળ થતી નથી. અગર જો ધણું વહાણો તેઓની તરફથી સહાયતા આવ્યા પહેલાં અથવા આવ્યા છતાં પણ લાગે છે, તોપણ થોડાં એકને તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછાં નાળામાં ધાલી દે છે. નાળ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસંખ્ય છે, અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેડી બેડી મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે, કે જોઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે તેઓને ત્યાં જવાનું મન થાય છે, પણ વિવેક સુકાનીનું પ્રબળ તૂટેલું નહિ તેથી પાછા નાળમાં ધસડાઇ આવે છે. એ પ્રમાણે નાળામાંનાં વહાણ ઝોલાં ખાય છે, અને વખતે વખતે થોડી વાર નાળ બહાર જઇ આવી પાછાં રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળમાં છતાં પણ તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે, અને નાળમાંથી જરા પણ ખસ્યા તો મુક્તિપુરીના બંદરમાં પેસવાનો ત્યાંના કુરબાના દારોગા તરફથી પરવાનો મળશે નહિ, એવી ધાકથી કેટલાએક તો તુતક છોડી લંડા-રમાં જઇ ભરાઈ રહે છે, અને આગળ વહાણ લંગરવાનું થાય ત્યાં સુધી પોતાનું મ્હોડું બહાર બતાવતા નથી. કેટલાએક તુતક ઉપર રહે છે. તેઓ વહાણને નાળ બહાર ધસડાતું અટકાવવાને હંમેશાં તેને

નળળું પાડ્યા કરે છે, એટલે તે મેદાનમાં પડી શકતું નથી. એ પ્રમાણેનો સંસાર છે. તેમાંની હજારો લાલચોના ફાંદામાં ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દોડે તેટલા માટે ધણા માણસો દેહને કષ્ટ આપે છે. દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણ કષ્ટ પામે છે, અને તેમ થવાથી મોહજાળમાં ફસાઈ પડતાં તેનો કદાચ અટકાવ થાય છે.

નંદશંકર તુળજશંકર.

અધરા શબ્દોનો કોષ.

અ.

અગાધ=ઉંડું.
 અભયક્રત=કોઈ પાસે નહિ
 માગવાનું વ્રત.
 અડવાણો=ખુદ્દે પગે.
 અર્ણવ=સમુદ્ર.
 અધીશ=રાજા.
 અનમી=કોઈને ન ગમે તેવો.
 અનુત્તમ=અગ્રેય.
 અનુપ=ઉપમા ન આપી શકાય તેવું.
 અનુરાગ=પ્રેમ.
 અનૃત=અસત્ય.
 અભક્ષ=ખાવા માટે અયોગ્ય.
 અમલતા=શુદ્ધિ, અસરકારીપણું.
 અમુલ્ય=અમૂલ્ય.
 અયુત=દસ હજાર.
 અરિ=દુશ્મન.
 અલખત=દોલત, સમૃદ્ધિ.
 અવધિ=અંત.
 અવનિ=પૃથ્વી.
 અશન=ખાવું તે.
 અસિ=તરવાર.
 અસ્મિતા=અભિમાન, અસ્તિત્વ
 છે તેવું જાન.

આ.

આર્ત=દુઃખી.
 આલિંગન=મેટવું તે.
 આવલી=વેલ.
 ઉ.
 ઉખળો=ખાંડણીઓ.
 ઉદ્વેગ=ચિંતા.
 ઉત્સુક=ઈતિહાસ.
 ઉલુક=ધ્રુવડ.
 ઉર્વિ=પૃથ્વી.

ઋ.

ઋણ=દેવું.

ઓ.

ઓખણા=છડયા.
 ઓડું=ઝેંચી લાવું.

ઠ.

ઠંકણ=ચુડી.

ઠણ=અનાજ.

ઠંટક=કોટો.

ઠંથ=પતિ.

ઠથીર=કલાઈ અને સીસાની
 મેળવણીથી બનેલી ધાતુ;
 કિંમત વધારની ચીજ.

કુંદર્પ=કામદેવ

કમળા=લક્ષ્મી.

કર=હાથ.

કરાળ=ભયંકર.

કર્ષણુ=ખેડવું તે.

કાંગ=એક જાતનું ચોખા જેવું ધાન્ય.

કામિની=સ્ત્રી.

કુંકુમ=કંકુ.

કૃપણુ=કંજીસ.

કેસર=ચાળ.

કેસરી=સિંહ.

કૌમુદી=ચંદ્રનું અજવાળું, ચાંદની

ખ.

ખેહ=મોટી.

ગ.

ગાત્ર=અવયવ.

ગિરિનગર=જીનાગઢ.

ગિર્વાણુવાણી=સંસ્કૃત ભાષા.

ગુંજ=ચણોદી.

ગુંજશ=જોર.

ગોદ=ખોળો.

ગોષ્ઠિ=જાની વાતચીત.

ગૌરવ=મોટાઇ.

ચ.

ચંધે=વીધે.

ચપળા=ચીજળી.

ચરણુ=પગ.

ચોખાની=કપડું.

છ.

છોવાય=અભડાય.

જ.

જનની=જન્મ આપનાર, માતા.

જહાજ=વહાણુ.

જાલ્લી=ગંગા.

જૂજવા=જુદા.

જ્યોતિ=તેજ.

ત.

તનયા=પુત્રી.

તરંગ=મોજું.

તાંદુલ=ચોખા.

તૃણુ=ધાસ.

ત્રિપુટી=ત્રણનો સંયોગ.

દ.

દારા=પત્ની.

દાંભિકતા=દોંગ.

દીક્ષિત=યજ્ઞ અથવા ધર્મક્રિયા કરવા

માટે દીક્ષા લેનાર.

દ્વિજ=બ્રાહ્મણુ.

ધ.

ધર્માગાર=મંદિર.

ધૂર્ત=કંગ.

ન.

નિરાહાર=ખાધા વગર.

નિમુખ=કાંધ મેળવ્યા સિવાય.

નુંધીઓ=ખાંધેલો.
નેહ=પ્રેમ.

પ.

પખાળી=ઘોષ.
પરકવ=ગોઠવ.
પરાભવ=હાર.
પરિચિત=ઓળખીતું.
પરિમલ=સુગંધ.
પર્ણકુટી=ઝુંપડી.
પાદર=ગામની હદની બહારની

જગા.

પાંગરી=ખીલી.
પાર્થ=અર્જુન.
પાશ=બંધ.
પાવક=અગ્નિ.
પુગ-જ=ઢગલો.
પ્રકૃતિ=સ્વભાવ, કુદરત.
પ્રગ્મળવું=આગળવું.
પ્રણાલિકા=નીક, રીત.
પ્રમાણ=સાબિતી.
પ્રવેશ=દાખલ થવું તે.
પ્રાશન=ખાવું તે.
પ્રીછવું=ઓળખવું.
પ્રેમદા=સ્ત્રી.

બ.

બાહુ=હાથ.
બૃહદ્=મોટું.

ભ.

ભાંજ=તમાકુ.
ભામિની=સ્ત્રી.
ભારતી=સરસ્વતી.
ભાવક=ભીડ.
ભાવિ=નસીબ.
ભીષણ=ભયંકર.
ભીરૂ=ખીકણ, ખાયલો.

મ.

મધવ=મન્દ્ર.
મદ્=અભિમાન.
મધુ=મધ, મિઠાશ.
મરજીવા=મરીને જીવનારા, પોતાને
દેહ આપીને અમર થનારા
મરુત=વાયુ.
મરુતસુત=વાયુપુત્ર, હનુમાન.
મા'નુભાવ=મહાનુભાવ, મહાપુરુષ.
મામ=મોટાઈ.
મુખ્યાર=દરવાજો.
મેદિની=પૃથ્વી.
મૈયત=મોત.

ય.

યાચવું=માગવું.

૨.

રતિ=પ્રેમ.

રાહ=ખૂમ.

રાષ્ટ્ર=દેશ.

રિપુ=દુશ્મન.

રેવંત=ઘોડો.

૩.

લીરા=ચીથરાં.

લોચન=આંખ.

૪.

વણુસે=ખગડે.

વત્સ=ખાળક.

વનિતા=સ્ત્રી.

વરવો=સારો.

વાન=શરીર.

વામં=ડાણું.

વિક્રય=વેચાણુ.

વિત્ત=પૈસો.

વિધિ=નસીખ, બ્રહ્મા.

વિપદ=દુઃખ.

વિપ્ર=બ્રાહ્મણુ.

વિલીન=ગરકાવ થએલું.

વિશ્વકર્મા=દેવોનાં મકાન બાંધનાર.

વિશ્વવંદ્ય=વિશ્વથી પૂજવા લાયક.

વિલીન=વગરતું.

વીખ=ઝેર.

વીર્ય=બહાદુરી.

વ્યગ્ર=ઉશ્કેરાએલું.

૫.

શણુગટ=સોડીઉં વાળવું.

શખ=મડદું.

શર્વરી=રાત.

શ્રીનગર=અમદાવાદ.

૬.

સંકર્ષણુ=ખળરામ.

સજ્જ=તૈયાર.

સત્કાર=આવકાર.

સદોદિત=(સદા+ઉદિત) જેનો સદા

ઉદય થએલો છે તેવો.

સન્માર્જિની=સાવરણી.

સંહાર=મારી નાખવું તે.

સમરાંગણુ=લઢાઈનું મેદાન.

સહાવા=પડકવા.

સાજ=શણુગાર.

સામર્થ્ય=જેર.

સા'ય=પકડે.

સિતમ=જીલમ.

સિન્ધુ=દરીઓ.

સુત=પુત્ર.

સુધા=અમૃત.

સુલોચના=સારી આંખવાળી સ્ત્રી.

સુસજ્જ=સારી રીતે તૈયાર થએલો.

સૂમ=કંજીસ.

સોધા=સુગંધવાળો એક પદાર્થ.

સોહન્ત=શોભે.

સ્મિતિત=સ્ત્રીથી જિતાએલો.

સ્થૂલ=જડ.

હ.

હય=ઘોડો.

હરનિશ=(અહર્નિશ) દહાડો અને

રાત.

હળધર=બળરામ.

હેમ=સોનું.

ક્ષ.

ક્ષુધા=ભૂખ.

આ આવૃત્તિ વિષે બે બોલ.

આ પુસ્તક તારીખ ૧૨-૮-૨૪ ને રોજ પ્રગટ થયા પછી બીજેજ વર્ષે તેની દ્વિતીય આવૃત્તિ છપાવવાની જરૂર પડી હતી. વિશેષમાં બેએક વર્ષના ગાળા પછી તેની તૃતીય આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા થઈ આવી છે, એ હર્ષની વાત છે.

તૃતીય આવૃત્તિમાં ગદ્યપદ્યના તમામ લેખો મૂળનાજ છે, એટલે તે વિષે કંઈ વિશેષ દર્શાવવાનું રહેતું નથી; પરંતુ ભાષાશુદ્ધિ, વાક્ય-રચના, અને વિરામચિન્હો ઉપર અત્યંત કાળજીપૂર્વક ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. આથી સાહિત્યરસિક વાચકવર્ગને તેમજ અભ્યાસકોને અતિ રુચિકર થઈ પડશે એ નિઃસંદેહ છે.

ભવિષ્યમાં આ પુસ્તકનો ઉપયોગ વધારે ને વધારે થતો જતાં પ્રયોજકના પરિશ્રમની સફળતામાં વૃદ્ધિ થશે, અને એટલેથી માતૃ-ભાષાના ભંડારનો પ્રચાર થતાં પ્રયોજક સંતોષ પામશે. અસ્તુ !

યોગિની એકાદશી, જ્યેષ્ઠ, સં. ૧૯૮૩.

પ્રીતમનગર, અમદાવાદ.

પ્રીતમરાય ત્રજ્જરાય દેસાઈ.

[માતૃભાષામાં નવી હમથી તૈયાર કરેલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો.]

શાળોપયોગી

ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ.

(ઇંગ્રેજ ધોરણ ૬-૭ માટે)

પહેલી આવૃત્તિ: ૧૯૨૬]

[બીજી આવૃત્તિ: ૧૯૨૭

(ત્રીજી આવૃત્તિ: ૧૯૨૯)

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૪૪]

[કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનું

પ્રથમ દર્શન.

(ઇંગ્રેજ ધોરણ ૪-૫ માટે.)

પહેલી આવૃત્તિ: ૧૯૨૯

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૨૮]

[કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

બંને પુસ્તકોના લેખક:

મહાશંકર પોપટભાઈ આચાર્ય.

બીએ; બી.ટી. (ઓનર્સ)

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડીપો,

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

